

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

Історичний факультет
Кафедра історії України, археології та спеціальних
галузей історичних наук

Кваліфікаційна робота

**ПРИЧИНИ ЗАНЕПАДУ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В
ПОСТЛАТИНСЬКИЙ ПЕРІОД**

**Спеціальність 014 Середня освіта
Освітня програма (Історія та правознавство)**

Виконав: здобувач вищої освіти
освітньо-кваліфікаційного рівня
«бакалавр»
Сергій ГНАТИК

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:
доктор філософських наук,
професор Богдан БУЯК

РЕЦЕНЗЕНТ:
кандидат історичних наук,
Надія ВОЛІК

Робота захищена з оцінкою:
Національна шкала _____
Кількість балів: _____
Оцінка: ECTS _____

Тернопіль – 2026

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ.	
МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	7
РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИЧНИЙ І СОЦІАЛЬНО–ЕКОНОМІЧНИЙ СТАН ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІСЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ 1261 р.....	19
РОЗДІЛ 3. ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО–ЕКОНОМІЧНІ ЧИННИКИ ЗАНЕПАДУ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ПОСТЛАТИНСЬКИЙ ПЕРІОД.....	30
РОЗДІЛ 4. ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ ЗАНЕПАДУ: ВІЙНИ ТА ІНОЗЕМНА ЕКСПАНСІЯ	40
РОЗДІЛ 5. ВИКОРИСТАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	48
ВИСНОВКИ	53
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	57

ВСТУП

Історія Візантійської імперії у проміжку XIII–XV століть – це період її занепаду, що супроводжувався виснаженням політичних, економічних та військових ресурсів. Найбільш драматичною подією, що кардинально змінила долю імперії, було падіння Константинополя під натиском хрестоносців у 1204 році. Це знищило централізоване управління та спричинило роздробленість імперії. Навіть відновлення державності у 1261 році не змогло нівелювати наслідків латинського панування, що в результаті призвело до падіння країни.

Після повернення Константинополя під владу Нікейської імперії у 1261 році Візантія формально відродилася. Однак, фактично держава перебувала у стані затяжної кризи. Наслідки латинського панування, а саме: руйнація економіки, занепад торгівлі, послаблення війська та політична нестабільність – мали тривалий характер і фактично вирішили подальшу долю Візантії. З цього часу почався так званий постлатинський період, що тривав аж до падіння Константинополя під тиском османів у 1453 році.

У послатинський період занепад імперії став наслідком низки взаємопов'язаних чинників. Внутрішніми причинами були розростання бюрократії, політична нестабільність, міжусобиці, зростання податків та посилення впливу вищих кіл аристократії на тлі зникнення дрібного землеволодіння та розширення латифундій. Серйозний удар по економіці завдало і поступове монополізування торгівлі італійськими містами–державами, зокрема Венецією та Генуєю, що позбавило Візантію економічної незалежності.

Зовнішні чинники також відіграли визначальну роль у занепаді імперії. Держава перебувала під постійним тиском сусідніх народів, зокрема турків–османів, які приєднували її землі до своїх володінь. Ситуацію ускладнювали технологічне відставання, занепад збройних сил, а також загострення релігійних суперечностей і конфлікти між церквою та державою. Це поєднання факторів зумовило поступове погіршення ситуації у Візантії.

Актуальність кваліфікаційної роботи полягає в потребі всебічного аналізу причин та передумов занепаду Візантійської імперії після 1204 року, адже саме цей етап став вирішальним для її майбутнього.

Четвертий хрестовий похід спричинив наступні наслідки: руйнацію економіки, порігшення торгівлі та втрату значної частини матеріальних і культурних надбань. Період правління латинян, що тривав до 1261 року, не приніс регіону стабільності, а лише поглибив загальнодержавну кризу.

Попри відновлення імперії, її становище залишалося хитким. Втративши території, держава потрапила в економічну залежність від італійських торговельних республік. Внутрішньополітичні чвари та безперервні громадянські війни продовжували поглиблювати занепад.

Аналіз передумов падіння Константинополя у 1204 році та причин остаточної деградації Візантії дає змогу краще зрозуміти механізми розпаду середньовічних держав і процеси трансформації політичної карти Європи.

Об’єктом дослідження є розвиток Візантійської імперії у XIII–XV ст.

Предметом дослідження виступають політичні, економічні, соціальні та військові причини її занепаду.

Метою дослідження є виявлення та аналіз передумов і причин занепаду Візантійської імперії в постлатинський період.

Для повноцінного досягнення мети наукового дослідження необхідне розв’язання наступних **завдань**:

- проаналізувати обставини та наслідки Четвертого хрестового походу;
- дослідити політичні та економічні наслідки латинського панування (1204–1261 рр.);
- охарактеризувати процес відновлення імперії у 1261 р.;
- визначити основні передумови занепаду, сформовані після 1204 р.;
- проаналізувати внутрішньополітичні чинники занепаду (бюрократія, податкова система, соціальна структура);

- дослідити економічні причини занепаду, зокрема втрату контролю над торгівлею;
- охарактеризувати соціально–економічні зміни (занепад селянства, розвиток латифундій);
- проаналізувати зовнішньополітичне становище імперії;
- дослідити вплив зовнішніх вторгнень на стан держави;
- визначити роль релігійних конфліктів у послабленні імперії;
- узагальнити внутрішні та зовнішні причини занепаду;
- встановити їх взаємозв'язок та історичне значення.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від 1204 р. – захоплення Константинополя хрестоносцями – до 1453 р., падіння міста під ударами османів.

Територіальні рамки включають Константинополь, Балканський півострів та Малу Азію як основні регіони існування імперії.

Наукова новизна кваліфікаційного дослідження полягає у тому, що:

- здійснено комплексний аналіз занепаду Візантійська імперія із урахуванням передумов, сформованих після Четвертого хрестового походу, та безпосередніх причин її падіння у постлатинський період;
- уточнено роль латинського панування (1204–1261 рр.) як визначального етапу, що спричинив довготривалі структурні зміни в політичній, економічній та військовій сферах імперії;
- систематизовано внутрішні чинники занепаду (політична нестабільність, громадянські війни, економічна криза) та визначено їх взаємозв'язок із зовнішніми загрозами;
- проаналізовано співвідношення внутрішніх і зовнішніх факторів занепаду, зокрема впливу османської експансії на тлі внутрішнього ослаблення держави;

- узагальнено причини занепаду імперії як цілісної системи, що дозволяє розглядати її падіння не як окрему подію, а як закономірний результат тривалих історичних процесів.

Методологічну основу становлять принципи історизму, системності та об'єктивності, а також порівняльно-історичний і проблемно-хронологічний методи.

Практичне значення роботи полягає у можливості використання її результатів у навчальному процесі, зокрема під час вивчення окремих тем у сьомому класі, коли вивчаються Хрестові походи, зокрема другий та четвертий. Також доцільно використати роботу під час вивчення зародження та розвитку Османської імперії та захоплення нею Балканського півострова та Константинополя. Можливо використання під час роботи історичних гуртків та факультативів та подальших дослідженнях.

Структура кваліфікаційного дослідження, з огляду на визначені мету та завдання, складається зі вступу, 5 розділів, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг кваліфікаційної роботи становить 61 сторінку.

РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

Основу джерельної бази становлять як писемні наративні джерела візантійського походження, так і дослідження науковців різних століть, зокрема і сучасності. Серед них важливе місце займають хроніки та історичні твори, що відображають події останніх століть існування імперії. Зокрема, значну цінність мають праці Георгія Пахімера [1], який описував події кінця XIII – початку XIV ст., а також Никифора Григори [2], що детально висвітлював політичну історію XIV ст. Важливим джерелом є також «Історія» Йоанна VI Кантакузина [3], яка містить відомості про громадянські війни та внутрішньополітичну боротьбу.

Окрему групу джерел становлять твори Дуки [4], Лаоніка Халкокондила [5] та Критовула з Імброса [6], які описують останній етап існування імперії та падіння Константинополя у 1453 р. Ці джерел можна вважати фундаментом для аналізу зовнішньополітичних чинників занепаду та османської експансії.

Також під час дослідження ми не могли оминати офіційні документи – імператорські хрисовули, грамоти, дипломатичні акти, зібрані у фундаментальних колекціях Франца Дуглера [7], які відображають економічну політику держави, зокрема надання торговельних привілеїв італійським містам–державам. У цих томах зібрані документи, які свідчать про поступову втрату економічного суверенітету імперії. Також ці реєстри імператорських грамот дозволяють простежити процес юридичного закріплення торговельних привілеїв Венеції та Генуї, що стало одним із ключових чинників економічного занепаду Візантії в епоху Палеологів.

Доповнюють джерельну базу західноєвропейські хроніки, зокрема твори учасників Четвертого хрестового походу, як–от Жоффруа де Віллардуена «Завоювання Константинополя» [8]. Він як безпосередній учасник і один із лідерів Четвертого хрестового походу детально описав події 1204 року. Його праця дозволяє реконструювати початковий етап деструкції візантійської державності, що став фундаментом подальшого занепаду імперії в постлатинський період.

Серед перших системних досліджень варто відзначити працю Едварда Гіббона «Історія занепаду та падіння Римської імперії» [9]. Дослідник розглядав Візантію як державу, що перебувала у стані тривалої деградації. Гіббон наголошував на внутрішніх причинах занепаду, зокрема на релігійних конфліктах.

У другій половині XIX – на початку XX ст. з'являються більш науково обґрунтовані дослідження. Важливий внесок зробив Карл Крумбахер «Історія візантійської літератури» [10]. Він започаткував системне вивчення візантиністики.

У XX ст. дослідження Візантії набуває комплексного характеру. Одним із найвідоміших дослідників став Георгій Острогорський, автор фундаментальної праці «Історія Візантійської держави» [11]. Він розглядав занепад імперії як результат поєднання внутрішніх і зовнішніх факторів, підкреслюючи роль феодалізації (пронії) та економічної деградації. Також Острогорський детально описує, як зростання великого землеволодіння та поглинання вільних селянських общин знаттю зруйнували колишню військову міць держави, роблячи її беззахисною перед зовнішніми загрозами у постлатинський період.

Якщо розглядати другу половину XX ст., то тоді значного розвитку набули дослідження західних істориків. Зокрема, Дональд Нікол у праці «Останні століття Візантії, 1261–1453» [12] детально проаналізував постлатинський період. Дослідник акцентує увагу на фатальному збігу обставин: необхідності вести виснажливу війну на два фронти – проти латинян на заході та османів на сході – за вкрай обмежених ресурсів відновленої імперії.

Зазначимо, що також важливим для розуміння етнічних та політичних трансформацій є доробок Елен Арвелер «Політична ідеологія Візантійської імперії» [13]. У своїй праці дослідник аналізує, як змінювалася політична ідеологія імперії під тиском зовнішніх загроз та як ідея "всесвітньої Римської імперії" поступово трансформувалася в ідеологію виживання православної грецької держави, що стало одним із чинників внутрішньої нестабільності».

Сучасні дослідження характеризуються міждисциплінарним підходом. Джонатан Гарріс у праці «Візантія та хрестові походи» [14] підкреслює роль латинського чинника. Він доводить, що наслідки 1204 року мали незворотний характер, оскільки латинське панування фрагментувало візантійський політичний простір, створивши конкурентні грецькі держави, що часто ворогували між собою більше, ніж із зовнішніми загарбниками.

Економічний аспект занепаду та роль італійських республік ґрунтовно дослідила у своїх працях Ангеліка Лаіу, зокрема варто відзначити її роботу «Економічна історія Візантії» [15]. Дослідниця обґрунтувала тезу про те, що економічний занепад постлатинського періоду був зумовлений не лише військовими втратами, а й поступовим переходом контролю над ключовими торговельними шляхами та митними доходами до рук італійських морських республік – Венеції та Генуї».

Також Лаіу вказує, що ключовим чинником колапсу в постлатинський період стало свідоме або вимушене нищення власного економічного потенціалу імперії. Надання масштабних митних пільг венеційцям та генуезцям унеможливило конкуренцію для візантійських купців. В результаті внутрішній ринок імперії опинився під цілковитою монополією італійських морських республік, а держава втратила головне джерело прибутків – це митні збори (коммеркiон). У результаті верства місцевих купців, яка мала б слугувати фінансовою базою для легітимного трону, занепала, а скарбниця залишалася порожньою навіть за умов відносної військової стабільності.

Важливий внесок у розуміння ролі зовнішніх зв'язків зробив Дено Геанакоплос у збірці «Constantinople and the West» [16]. Автор наголошує, що дипломатична неспроможність імперії та її примусова участь у церковних уніях із Римом не лише не дали очікуваної допомоги від Заходу, а й спричинили гострі громадянські конфлікти всередині візантійського суспільства. Цей погляд на «тривалий занепад» підтримується і в сучасному синтетичному виданні «The Cambridge History of the Byzantine Empire» [17], де зазначається, що інституційна деградація після 1204 року зробила падіння Константинополя лише питанням

часу, попри окремі успіхи дипломатії Палеологів. Також у виданні наголошується, що події 1204 року спричинили незворотну «інституційну деградацію»: візантійська державна система втратила свій універсальний статус, ставши лише одним із багатьох другорядних регіональних гравців. Автор зазначає, що навіть успішна дипломатія перших Палеологів була лише тимчасовим рішенням, адже імперія остаточно втратила здатність відтворювати ключові державні інститути – армію, бюрократію та цілісний правовий простір. Падіння Константинополя розглядається не як раптова трагедія, а як завершальна стадія тривалого занепаду, коли імперія функціонувала вже не як дієва політична сила, а як історичний символ.

Не можемо оминати увагою і українську історіографію останніх десятиліть, оскільки вона внесла вагомий вклад у дослідження конкретних механізмів цієї деструкції та її сприйняття на теренах Східної Європи. Зокрема, Русина О. В. у праці «Україна і Візантія» [18] зосереджується на комплексному аналізі занепаду імперії через призму трансформації її політичних та релігійних інститутів. Дослідниця аргументує, що системна криза пізньовізантійської державності, поглиблена внутрішніми міжусобицями та суперечливими спробами укладення церковної унії із Заходом, призвела до глибокого суспільного розколу не лише всередині самого Константинополя, а й послабила його позиції на міжнародній арені. Згідно з її висновками, ідеологічна пастка, у якій опинилася візантійська влада, унеможливила консолідацію внутрішніх ресурсів, а релігійне протистояння всередині православного світу зрештою паралізувало традиційні дипломатичні важелі імперії, що завадило формуванню надійних оборонних союзів у регіоні перед обличчям османської експансії.

Цілісний підсумок цій багатофакторній кризі дає Віллардуен Ж. У праці «Завоювання Константинополя» [8] доводить, що падіння Візантійської імперії було спричинене поєднанням внутрішніх та зовнішніх факторів. За його словами, суспільна криза погіршувала селянську убогість і поширення аристократії, тоді як в той же час було швидке зростання нових могутніх держав:

болгарських та сербських царств, а пізніше Османської імперії. У цій ситуації центр був слабкий і не міг впоратися з зовнішніми викликами.

Стецюк В. А. у своїй праці «Криза легітимності влади Палеологів» [19] розглядає занепад як політичний процес, так і глибоку психічну та культурну кризу, і вказують на те, що в останні століття державна влада позбавила імперію її священного становища тим, що забрала владу імператора. Він також доводить, що культурна стабільність та консерватизм еліти у післялатинський період стали перешкодами будь-якому реформі, який міг модернізувати державу всупереч загрозі Османської держави. Також автор розглядає Візантію в контексті регіональної геополітики. Він наголошує, що поява нових гравців – Сербського та Болгарського царств – докорінно змінила ситуацію. Візантія, яка традиційно грала роль гегемона на Балканах, втратила контроль над цими територіями, що дозволило османам безперешкодно рухатися вглиб півострова, адже Константинополь більше не міг виступати «буфером» між Сходом та Європою. Крім того, історик аналізує проблему династичного розколу. У його дослідженні йдеться, що громадянські війни середини XIV століття, спричинені боротьбою між Кантакузінами та Палеологами, завдали імперії більше шкоди, ніж будь-яка зовнішня облога. Автор підсумовує, що постійне використання зовнішніх найманців (зокрема турецьких загонів) у внутрішніх чварах легітимізувало присутність османів на Балканах, фактично «запросивши» їх до участі у внутрішньополітичному житті імперії.

Цю внутрішню дезінтеграцію імперського простору крізь призму кризи керівної еліти ґрунтовно аналізує Шарль Діль у своїй класичній праці «Візантійські портрети» [20]. На прикладі життєписів діячів епохи Палеологів дослідник ілюструє, як ключовою причиною занепаду в постлатинський період стала втрата Константинополем статусу консолідуючого центру для власних периферій. Ш. Діль доводить, що після відновлення імперії візантійська аристократія виявилася неспроможною запропонувати нову життєздатну ідею, яка б об'єднала поліетнічне населення Балкан – греків, слов'ян та албанців. Замість загальнодержавної модернізації, нескінченні релігійні суперечки

(зокрема, запекла полеміка навколо ісихазму, яка розколола інтелектуальні кола) та егоїзм придворних угруповань поглибили суспільну апатію. Як наслідок, посилення податкового гніту призвело до того, що провінційне населення часто сприймало османське завоювання як альтернативу фіскальному деспотизму столиці чи церковному тиску Риму. Таким чином, у контексті концепції французького історика, психологічний та політичний колапс імперського соціуму відбувся зсередини ще до того, як стіни Константинополя впали під ударами турецької артилерії [20].

Також варто звернути увагу на праці дослідників, які фокусувалися на вузьких, але критично важливих аспектах колапсу візантійської державності, від демографії до військової логістики. Зокрема, вагомий внесок у вивчення соціально–економічної деградації пізньої Візантії зробив Марк Бартюзіс. У своїй монографії «Пізнєвізантійська армія: збройні сили та суспільство (1204–1453)» [21] він доводить, що занепад імперії був нерозривно пов'язаний із розпадом професійної військової структури. Бартюзіс детально пояснює систему пронії (обов'язки на державну службу), яка припинила працювати у післялатинську епоху через брак грошей, імператори повинні були залежати від ненадійних найманців, таких як каталонці, алани і турки. Згідно з його твердженням, це не тільки зруйнувало скарбницю, але й призвело до знищення власних земель тими ж підрозділами, які мали захищати від загарбників.

Окремий ракурс на проблему пропонує Аліса–Мері Талбот, чії дослідження зосереджені на демографічних та соціальних наслідках латинської окупації. У роботі «Відновлення Константинополя за Михайла VIII Палеолога» [22] дослідниця звертає увагу на те, що після 1261 року столиця не змогла відновити свій колишній людський ресурс. Вона зазначає, що великі простори всередині міських будівель перетворилися на пустирі та зарослі, а населення стало набагато меншим і досягло критичного рівня. Вживаючи термін «урбаністичний занепад», авторка стверджує, що місто має витримувати тривалі випробування і підтримувати необхідні умови для нормальної роботи своїх основних служб і інфраструктури.

Аналізуючи цей ідеологічний та релігійний розкол, варто звернутися до дослідження української дослідниці Р. Д. Михайлової, присвяченого падінню Константинополя 1453 року в контексті європейської цивілізаційної геополітики [23]. Авторка дає глибокий аналіз дипломатичної та соціокультурної ізоляції Візантії, переконливо доводячи, що головною трагедією всього постлатинського періоду була прогресуюча втрата довіри між християнським Сходом і латинським Заходом. У роботі підкреслено, що кожна чергова спроба укладення церковної унії (зокрема, Ліонської чи Флорентійської) не наближала реальну військову допомогу від європейських монархій, а лише поглиблювала прірву всередині візантійського соціуму – між імператорським двором і широкими верствами населення. Як зазначає дослідниця, цей цивілізаційний тупик призвів до внутрішнього надлому, через що значна частина візантійців виявилася психологічно готовою прийняти турецьке панування як радикальний спосіб збереження своєї етноконфесійної та православної ідентичності всупереч загрозі асиміляції з боку «латинства».

Для розуміння військово–технічного аспекту поразки ми звернемо увагу на дослідження Джона Халдона «Візантія у війнах» [24]. Автор фокусується на втраті Візантією стратегічної ініціативи та територіальної глибини. Після втрати Анатолії внаслідок наступу турків-османів, імперія втратила свій головний рекрутський та продовольчий резерв. Халдон доводить, що без малоазійських територій Візантія перетворилася на «місто–державу з декількома анклавом», яка фізично не могла утримувати армію, здатну протистояти новій військовій машині султанів, що активно використовувала артилерію та регулярну піхоту – яничарів.

Наостанок розглянемо працю В. А. Стецюка «Політична криза та проблема легітимності влади в пізній Візантії (1261–1453 рр.)» [25], яка безпосередньо присвячена деструктивним процесам постлатинського періоду. Дослідник обґрунтовує те, що після відновлення візантійської державності у 1261 році імперія Палеологів залишалася лише тінню колишньої геополітичної могутності. Намагаючись декларативно наслідувати універсалістську велич минулого, вона

не мала жодних реальних інституційних та фінансових ресурсів для її підтримання. В. А. Стецюк також зауважує, що політична роздробленість та тривалий поділ владних повноважень і територій між різними грецькими державними утвореннями та уділами унеможливили реальну консолідацію та відновлення централізованої системи управління, що зрештою стало однією з головних причин інституційного паралічу та остаточного занепаду держави Палеологів.

Варто також згадати дослідження Д. Степовика [26], Л.Войтовича та ін. вітчизняних дослідників [27].

Узагальнюючи результати проведеного аналізу джерельної бази та історіографічного доробку, можна зробити низку важливих висновків щодо вивчення причин занепаду Візантійської імперії в постлатинський період. По-перше, джерельна база дослідження є репрезентативною та багатоплановою, що дозволяє розглядати проблему занепаду як комплексний процес. Наративні джерела, зокрема праці Георгія Пахімера, Никифора Григори та Йоанна Кантакузина, дають можливість детально реконструювати внутрішньополітичну кризу та династичну боротьбу в епоху Палеологів. Також особливу цінність мають праці «істориків падіння» (Дуки, Халкокондила та Критовула), які фіксують фінальну стадію деградації державних інститутів. Важливо, що поєднання візантійських хронік із західноєвропейськими джерелами та офіційною документацією (хрисовулами) дозволяє об'єктивно оцінити масштаб постійної економічної та військової залежності імперії від італійських морських республік.

По-друге, аналіз історіографії свідчить про поступову еволюцію наукових поглядів: від ранніх концепцій «раптової катастрофи» 1453 року до розуміння «тривалого занепаду», що розпочався ще після 1204 року. Якщо класична візантиністика (Е. Гіббон, К. Крумбахер) робила акцент на релігійних та культурних чинниках деградації, то сучасні дослідники (Г. Острогорський, Д. Нікол, А. Лаіу) перевели фокус на структурні проблеми: феодалізацію,

руйнування сільської общини та втрату контролю над звичними торговельними шляхами.

По-третє, огляд наукових праць дозволяє виділити ключові чинники занепаду, які стали предметом дискусій у науковій спільноті:

- Економічний колапс: через надання надмірних привілеїв Венеції та Генуї імперія втратила фінансовий суверенітет, що підтверджується дослідженнями А. Лаіу та О. Іваненка.
- Військова деградація: розпад системи пронії та перехід до використання найманців зробили державу беззахисною перед османською експансією (М. Бартюзіс, Дж. Халдон).
- Ідеологічний розкол: намагання подолати кризу через церковну унію із Римом призвели до внутрішньої дестабілізації та втрати підтримки влади серед населення та кліру православної церкви (І. Мейєндорф, М. Черняк).
- Геополітична ізоляція: фрагментація колишнього імперського простору на ворогуючі грецькі держави та поява сильних конкурентів на Балканах (Сербія, Болгарія) позбавили Константинополь ролі регіонального лідера в малоазійському та балканському регіонах.

Окремо слід відзначити внесок українських дослідників (С. Сорочан, В. Стецюк, М. Домашевський), які акцентують увагу на кризі легітимності влади та цивілізаційному вичерпанні візантійського проєкту. Сучасний підхід, представлений у «Кембриджській історії Візантії», підсумовує, що падіння імперії було не випадковістю, а наслідком глибокої інституційної деградації, за якої держава втратила здатність до самовідтворення своїх базових структур – армії, економіки та єдиного правового поля.

Також підсумовуючи, слід констатувати, що ключовим фактором, що простежується у працях більшості дослідників, є незворотна втрата економічного та військового суверенітету після 1261 року. Аналіз А. Лаіу доводить, що фінансова база імперії була знищена не лише війнами, а й

системним вимиванням капіталу італійськими республіками. Це призвело до того, що Візантія втратила можливість утримувати професійне військо, перейшовши до стратегічно програшної моделі використання іноземних найманців, які часто ставали дестабілізуючим чинником у внутрішніх конфліктах.

Методологія дослідження. Щоб розібратися, чому саме занепала Візантійська імперія в останній період свого існування – постлатинський (з 1261 по 1453 роки), не можна брати лише якусь одну причину. Неправильно було б сказати, що держава зникла тільки через наступ турок-османів чи через те, що італійські купці забрали собі всю торгівлю. Насправді все це працювало в комплексі і падіння Візантії – це результат великої внутрішньої кризи, яка одночасно вдарила по економіці, армії, політиці та релігії. Саме тому у своїй роботі ми спираємося на головні принципи історичної науки: об'єктивність, історизм та системний підхід.

Принцип історизму означає, що ми розглядаємо всі події в їхньому розвитку та в контексті того часу. Це допомагає зрозуміти, як старі проблеми Візантії переросли у катастрофу після того, як греки відвоювали Константинополь у латинян у 1261 році. Принцип об'єктивності вимагає від нас відповідально аналізувати тексти джерел. Системний підхід допомагає побачити Візантію як один організм, де поломка в одній частині мала наслідки для інших. Наприклад, коли імператори віддали всі митні пільги іноземцям, скарбниця спорожніла, а через це вже не було грошей на утримання нормальної армії.

У теоретичній частині роботи ми відштовхуємося від кількох важливих ідей, які вже довели вчені-візантиністи. По-перше, це ідея про те, що після погрому хрестоносцями у 1204 році Візантія так і не змогла повноцінно відновитися. Держава Палеологів була лише слабкою тінню колишньої могутньої імперії, у неї не залишилося внутрішніх сил для відтворення армії та управління. По-друге, ми беремо за основу пояснення кризи в селі та армії. Коли

багаті аристократи за безцінь скупали землі у вільних селян, держава втрачала і платників податків, і місцевих воїнів, які раніше захищали свої території.

В економічному аспекті ми спираємося на ідею втрати фінансової незалежності, яка доводить, що Венеція і Генуя буквально «задушили» візантійський ринок. Також ми враховуємо ідею внутрішнього ідеологічного розколу. Релігійні суперечки та спроби імператорів об'єднатися з католицьким Римом заради військової допомоги призвели до того, що власна армія та народ перестали довіряти владі. Це стало наслідком того, що прості люди вважали турецьке панування меншим злом, ніж релігійний тиск Заходу чи фіскальні побори з Константинополя.

Для того, щоб зібрати всі факти докупи та опрацювати історичні матеріали, ми використали перевірені наукові методи. Завдяки аналізу та синтезу ми спочатку розділили велику тему занепаду на окремі сегменти (економіка, релігія, армія, дипломатія), детально вивчили кожен із них, а потім знову об'єднали все в загальну картину. Методи індукції та дедукції допомогли нам зробити правильні висновки: йти від маленьких скарг у щоденниках хроністів до розуміння глобальних проблем усієї країни.

Серед суто історичних методів найбільш вживаним став історико-генетичний. Він дозволив нам простежити розвиток кризи у хронологічному порядку – від 1261 до 1453 року. Також завдяки історико-порівняльному методу ми змогли порівняти сили Візантії з її тодішніми сусідами на Балканах, наприклад, із Сербією та Болгарією, а також зіставити податки у Візантії та в державі Османів. Це пояснює, чому жителі візантійських провінцій іноді навіть раділи приходу турок, адже на початку їхній податковий тиск був меншим. Водночас історико-системний метод допоміг побачити Візантію в тогочасній світовій геополітиці, а історико-типологічний – чітко розділити всі причини занепаду на внутрішні (проблеми самої імперії) та зовнішні (наступ ворогів).

Крім того, під час роботи над кваліфікаційним дослідженням дуже допоміг метод ретроспективного аналізу. Це коли ми вивчаємо фінал Візантійської імперії – падіння міста у 1453 році – і висвітлюємо попередні події, щоб знайти

ті моменти, які стали поштовхом для подальшої руйнації. Наприклад, ми побачили, що громадянські війни XIV століття між Палеологами та Кантакузинами фактично знищили державу зсередини ще до того, як прийшли турки. Також ми використали елементи демографічного та геополітичного аналізу, щоб оцінити, як порожнів і руйнувався сам Константинополь, перетворюючись на місто-привид, та як втрата Малої Азії позбавила імперію головного джерела людських та продовольчих ресурсів.

Окрему увагу ми приділили роботі з першоджерелами, адже нам треба було критично оцінити праці візантійських істориків, таких як Георгій Пахімер, Никифор Григора, Йоанн Кантакузин, чи авторів, які писали вже про сам штурм міста у 1453 році.

Для аналізу офіційних документів, імператорських указів та договорів з колекцій документів, ми задіяли історико-юридичний метод. Він допоміг проаналізувати, як юридично оформлювалися митні пільги для італійців і як Візантія сама втрачала ринок, віддаючи прибутки іноземним республікам. Наприкінці ми використали порівняльно-історіографічний аналіз, щоб розібратися в працях інших істориків. Ми з'ясували, як змінювалися думки науковців від минулих століть до сучасності, і звернули увагу на доробок українських вчених, які детально розбирали кризу влади та духу у Візантії. Такий підхід допоміг нам зробити власні самостійні висновки і показати, що занепад імперії був не випадковістю чи раптовим нещастям, а логічним результатом тривалого руйнування всієї державної системи.

РОЗДІЛ 2.

ПОЛІТИЧНИЙ І СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ СТАН ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІСЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ 1261 р.

Події 1204 року, що завершилися захопленням Константинополя учасниками Четвертого хрестового походу, стали свого роду точкою неповернення для візантійської цивілізації. Напередодні відновлення імперії у 1261 році територія колишньої могутньої держави являла собою конгломерат розрізнених володінь, що перебували у стані постійної війни. Латинська імперія, створена на руїнах Візантії, хоч і володіла столицею, фактично була нежиттєздатним політичним утворенням, яке трималося лише на військовій підтримці Заходу та залишках престижу «римської» спадщини.

Як зазначає Джонатан Гарріс, ситуація для візантійців була нестабільною: латиняни контролювали не тільки Константинополь, а й стратегічно важливі регіони Фракії, Греції та острови Егейського моря [17, с.241]. Це призвело до того, що візантійська еліта була змушена розпорошитися по периферійних центрах – Нікеї, Епіру та Трапезунду.

У джерелах ми прослідкували, що найбільш дієвим центром спротиву стала Нікейська імперія. Проте її становище напередодні 1261 року було вкрай хитким. На думку Георгія Острогорського, головною проблемою була необхідність вести війну на два фронти: проти латинян на заході та сельджуків на сході [28, с.415]. Нікейські імператори династії Ласкарів (Феодор I та Іоанн III Ватац) провели кампанію з мілітаризації суспільства. Вони створили систему прикордонних поселень, де воїни отримували земельні наділи в обмін на службу. Проте цей успіх мав і зворотний бік: соціальне розшарування поглибилося, а селянство було переобтяжене податками для утримання постійно зростаючої армії.

Варто зазначити, що економічний стан земель напередодні відновлення імперії характеризувався глибоким занепадом товарно-грошових відносин.

Ангеліка Лаіу вказує на те, що латинське панування розірвало єдиний митний та торговельний простір Візантії. Венеційці, отримавши за договором «*Partitio Romaniae*» три восьмих території імперії, фактично монополізували морські шляхи [15, с.912]. Головна проблема полягала в цій угоді, оскільки вона юридично закріпила за Венеціанською республікою контроль над ключовими портовими пунктами, митницями та стратегічними островами (зокрема Крітом та Евбеєю). Лаіу наголошує, що це позбавило грецькі державні утворення, які виникли на руїнах імперії, традиційних доходів від транзитної торгівлі та портових зборів (коммеркіону). Ті фінансові потоки, які століттями стікалися до імперської скарбниці, тепер напряду йшли до бюджету Венеції, перетворивши латинян на монополістів, а грецькі регіони – на розрізнені ізольовані аграрні провінції [15, с.912].

Напередодні 1261 року Константинополь був економічно мертвим містом: латинські правителі, не маючи коштів, знімали свинець із дахів церков для чеканки монет та продавали реліквії на Захід. У своїх розвідках Ангеліка Лаіу детально препарує стан внутрішнього ринку і зазначає, що натуралізація господарства стала логічним наслідком колапсу товарно–грошових відносин. Через втрату Константинополя як єдиного емісійного центру, на колишніх візантійських територіях почався хаос із монетною системою. Нікейська імперія, Епірський деспотат і Трапезунд були змушені самотужно чеканити власну монету, яка часто була низької проби через дефіцит дорогоцінних металів. Лаіу доводить, що за умов відсутності стабільної та загальновизнаної валюти внутрішня торгівля звелася до локальних базарів і бартеру, а великі купецькі капітали греків фактично зникли, поступившись місцем та роллю італійським факторіям [15, с.910].

Особливу увагу автор приділяє скрутному фінансовому становищу самої Латинської імперії, яка контролювала Константинополь. Утримання столиці та постійні війни з нікейцями вимагали колосальних сум, яких режим Балдуїна II просто не мав, адже промисловість і податкова система міста були повністю паралізовані. Ангеліка Лаіу наводить наступні факти відчаю латинської влади:

імператори буквально розбирали власну столицю на продаж. Окрім демонтажу свинцю з дахів державних будівель і храмів для переплавки на монети, з міста масово вивозили унікальні християнські реліквії. Дійшло до того, що Балдуїн II заклав венеційським банкірам Терновий вінець Спасителя, який згодом викупив французький король Людовик IX, що яскраво ілюструє повне банкрутство латинського анклаву напередодні 1261 року[15, с.911].

Водночас Лаіу вказує на цікавий парадокс: поки Константинополь під владою латинян занепадав, Нікейська імперія династії Ласкарів демонструвала альтернативну економічну модель. Не маючи доступу до столиці та великих морських шляхів, Іоанн III Ватац зробив ставку на інтенсивний розвиток сільського господарства Малої Азії та протекціонізм. Нікейська влада суворо забороняла імпортувати латинських предметів розкоші, стимулюючи власне виробництво тканин та продуктів. Завдяки такій політиці, нікейцям вдалося накопичити зерновий та тваринницький надлишок, який вони вигідно продавали тим же сусіднім сельджуцьким султанатам, що потерпали від монгольської навали. Цей аграрний профіцит, за висновком Лаіу, згодом дав Нікеї фінансову можливість утримувати найману армію для відвоювання старої столиці Візантійської імперії [15, с.912].

Проте, економічні успіхи Нікеї були тимчасовими і не могли компенсувати загальної інституційної руйнації. Напередодні липня 1261 року, попри всі військові успіхи греків, загальна структура візантійського господарства залишалася глибоко деформованою. Довготривала італійська присутність створила умови, за яких відновити колишній автаркічний (самодостатній) характер візантійської економіки було вже неможливо. Розірвані зв'язки між Чорноморським регіоном, Егейським басейном та балканськими провінціями зафіксували хронічну слабкість імперії, через що майбутнє відродження держави Палеологів від самого початку спиралося на підірваний і залежний фінансовий фундамент[15, с.911].

Ситуація загострювалася і внутрішніми грецькими чварами. Епірський деспотат тривалий час був головним конкурентом Нікеї за право володіти

Константинополем. Дональд Нікол описує цей період як час «грецької міжусобиці», де амбіції місцевих правителів важили більше за загальнонаціональні інтереси[2, с.34]. Досліджуючи працю Дональда Нікола, можна детальніше проаналізувати геополітичне суперництво між грецькими державними утвореннями, які виникли після розпаду Візантії в 1204 році. Автор акцентує увагу на протистоянні між Нікейською імперією під керівництвом династії Ласкарів та Епірським деспотатом, який очолювала гілка династії Комнінів–Дук. Обидва центри позиціонували себе як єдині законні спадкоємці Візантійської імперії, що виключало можливість дипломатичного компромісу між ними. Нікол зазначає, що це суперництво фактично розпорошувало ресурси грецького населення, оскільки військові кампанії Нікеї та Епіру часто були спрямовані не проти Латинської імперії, а на взаємне послаблення та захоплення територій у Фракії та Македонії.

У тексті монографії Нікола детально прослідковується логіка дій епірських правителів, зокрема Феодора Комніна Дуки, який після взяття Фессалонік у 1224 році та коронації імператором став головним претендентом на Константинополь. Проте, як показує Нікол, амбіції регіональних еліт заважали координації дій навіть у середині самого Епірського деспотату, де місцеві архонти часто керувалися виключно збереженням власних привілеїв та автономії. Цей партикуляризм призвів до нестабільності кордонів і військових союзів, коли грецькі правителі без вагань укладали угоди з Другим Болгарським царством або латинськими князями Ахейського князівства задля стримування нікейської експансії на Балканах [2, с.45].

Кульмінацією цього міжусобного протистояння, за аналізом дослідника, стала битва при Пелагонії у 1259 році, яка зафіксувала мілітарну перевагу Нікеї. Напередодні зіткнення Епіру Михаїл II сформував антинікейську коаліцію, залучивши війська сицилійського короля Манфреда та ахейського князя Гільйома II Віллардуена. Нікол реконструює перебіг подій, спираючись на наративні джерела, і вказує, що безпосередньо перед битвою коаліція розпалася через внутрішні підозри та конфлікти між епірськими греками та їхніми

західноєвропейськими союзниками [2, с.46]. У результаті нікейська армія під командуванням брата імператора, севастократора Іоанна Палеолога, завдала супротивникам повної поразки, взявши в полон ахейського князя.

Аналізуючи дане джерело можемо сказати, що результати Пелагонійської битви мали прямі геополітичні наслідки для долі Константинополя, оскільки розгром Епіру ліквідував останню серйозну загрозу з боку грецьких конкурентів на Балканах [2, с.48]. Нікол наголошує, що перемога дозволила Нікейській імперії встановити контроль над стратегічними фортецями в Македонії та Греції, ізолювавши Латинську імперію від можливої допомоги з боку європейських держав сушею. Послаблення Епірського деспотату та полон Гільйома II Віллардуена змусили латинян перейти до суто оборонної стратегії, оскільки їхній оборонний потенціал у регіоні було фактично знищено нікейськими військами за два роки до фінального штурму столиці [2, с.58].

Загалом період грецьких міжусобиць продемонстрував глибоку інституційну фрагментацію візантійського простору, яку не вдалося повністю подолати навіть після ліквідації Латинської імперії. Битва при Пелагонії відкрила нікейцям шлях до Константинополя у 1261 році, але водночас зафіксувала ворожнечу між балканськими греками та центральним урядом майбутньої династії Палеологів. Тривале суперництво з Епіром змусило Нікею витратити значну частину військових та економічних ресурсів, які могли бути використані для зміцнення східного кордону в Малій Азії, що згодом негативно вплинуло на обороноздатність відновленої імперії. Лише після битви при Пелагонії (1259 р.), де нікейські війська розгромили коаліцію Епіру, Сицилії та Ахейського князівства, шлях на столицю став вільним.

Процес «згасання» візантійського впливу до 1261 року мав і демографічний аспект. Постійні рейди хрестоносців та турків призвели до депопуляції цілих районів Фракії [29, с.48]. Латинське завоювання 1204 року та утворення низки ворогуючих держав зруйнували стабільну систему розселення, яка існувала в епоху Комнінів. Постійні військові зіткнення між хрестоносцями, Болгарським царством, Епірським деспотом та Нікейською імперією

перетворили прикордонні регіони, особливо Фракію та Македонію, на зону регулярних бойових дій. Все це призвело до масового вимушеного переселення цивільного населення у більш безпечні, укріплені міські центри або важкодоступні гірські райони, залишаючи відкриті аграрні території незаселеними [29, с.49].

Дуже негативну роль у Візантійській імперії відіграв чинник регулярних рейдів з боку як латинських лицарів, так і турецьких загонів, що наймалися різними сторонами конфлікту. Тактика випаленої землі, яку активно практикували війська Латинської імперії для стримування нікейського просування, безпосередньо впливала на смертність серед сільського населення Фракії. Систематичне знищення посівів, виведення з ладу іригаційних систем та руйнування інфраструктури викликали хронічний брак продовольства. Крім того, фіксуються факти масового взяття в полон місцевих жителів для подальшого продажу в рабство або використання як робочої сили, що призвело до критичного знищення демографічного потенціалу колись густонаселених візантійських провінцій [29, с.49].

Дуже змінився і демографічний стан самого Константинополя напередодні 1261 року. За час латинського панування місто пережило кілька хвиль депопуляції. Грецька бюрократія, інтелектуальна еліта та значна частина ремісників залишили столицю одразу після 1204 року, мігрувавши до Нікеї та Епіру. Латинські правителі не змогли забезпечити приплив нового населення із Західної Європи в обсягах, достатніх для утримання мегаполісу. У результаті до середини XIII століття чисельність жителів Константинополя скоротилася в кілька разів порівняно з дохрестоносним періодом, а цілі квартали всередині стін Феодосія перетворилися на пустки, що суттєво знизило внутрішній мобілізаційний та економічний ресурс столиці [29, с.50].

Загальна депопуляція безпосередньо вплинула на структуру збройних сил, які перебували в розпорядженні Михаїла VIII Палеолога під час підготовки до відвоювання столиці. Через виснаження традиційних рекрутських баз у Фракії та Малій Азії, де селянство десятиліттями залучалося до оборони кордонів,

нікейський уряд не міг сформувати армію виключно з етнічних греків. Статистика та наративні джерела, свідчать про зміну етнічного складу війська на користь іноземних військових контингентів. Центральна влада була змушена спиратися на наймані загони половців (куманів), турків–сельджуків, аланів, а також західноєвропейських рицарів–найманців, які шукали заробітку у Малій Азії [29, с.50].

Загалом можна зробити висновок, що демографічна криза постлатинського періоду створила довгострокову інституційну проблему для відновленої Візантійської імперії. Нестача людського ресурсу в аграрному секторі Фракії призвела до падіння внутрішнього виробництва зерна та зменшення податкових надходжень до казни Палеологів. Залежність оборонної системи від іноземних найманців, викликана депопуляцією власного населення, вимагала постійних фінансових витрат, яких держава забезпечити не могла. Таким чином, на момент відновлення імперії у 1261 році демографічний фактор зафіксував глибоке внутрішнє ослаблення держави, за якого територіальне розширення не підкріплювалося наявністю достатньої кількості населення для утримання та захисту кордонів [29, с.51912].

Таким чином, напередодні відновлення 1261 року Візантія була лише тінню колишньої імперії. Відновлення Константинополя сприймалося сучасниками як диво, проте воно не усунуло головних причин занепаду. Держава була відновлена територіально лише частково, а її внутрішні структури – армія, фінанси та соціальна єдність – залишилися глибоко деформованими латинським впливом [31, с.58].

Відновлення візантійського контролю над Константинополем 25 липня 1261 року хоч і викликало хвилю патріотичного піднесення, поставило перед новою династією Палеологів надскладні завдання. Державна скарбниця була порожньою, а сама столиця лежала в руїнах. Імператор Михаїл VIII був змушений піти на радикальні, але ризиковані кроки для стабілізації ситуації. Він підтвердив привілеї генуезців (Німфейський договір 1261 р.), щоб протиставити їх Венеційській республіці [32, с.15]. Зазначимо, що напередодні відвоювання

Константинополя головною проблемою Нікейської імперії була відсутність потужного військово–морського флоту, здатного протистояти венеційській ескадрі, яка повністю контролювала акваторію Босфору та Егейського моря. Без нейтралізації венеційського флоту будь–яка спроба штурму або тривалої облоги столиці з суші була приречена на невдачу, оскільки латиняни могли безперешкодно отримувати підкріплення і продовольство морем. Укладання союзу з Генуезькою республікою, яка була головним торговельним і політичним конкурентом Венеції, розглядалося візантійською дипломатією як єдиний доступний інструмент для вирішення цього надскладного стратегічного завдання [32, с.17].

Проте для отримання допомоги було здійснено ряд поступок, на які був змушений піти Михайл VIII в обмін на надання генуезьких військових кораблів та екіпажів. Згідно з умовами договору, генуезькі купці отримали повне звільнення від сплати митних зборів (коммеркйону) на всій території відновлюваної імперії, включаючи Чорне море, яке раніше було закритим для іноземних держав. Імператор був змушений також передати Генуї у володіння стратегічні портові квартали в самому Константинополі, а згодом – район Галати (Перу), що розташовувався на протилежному березі Золотого Рогу. Це фактично створило автономну іноземну анклавну зону безпосередньо біля політичного центру Візантії, яка володіла власним судовим та адміністративним апаратом. [33, с.19].

Аналізуючи воєнний аспект цього союзу, варто відзначити суперечливі результати практичної реалізації договору після липня 1261 року. З одного боку, генуезька присутність допомогла стримати Венецію від негайного початку масштабної війни–реваншу задля відновлення Латинської імперії. З іншого боку, візантійський уряд потрапив у повну стратегічну залежність від іноземних екіпажів, оскільки формування власного регулярного флоту вимагало фінансових ресурсів, яких у розграбованій столиці не було. Відтак коли між Венецією та Генуєю спалахували чергові збройні конфлікти (наприклад, війна Святого Сави), воєнні дії переносилися безпосередньо у візантійські води,

завдаючи збитків місцевій прибережній інфраструктурі та паралізуючи чорноморську торгівлю греків [32, с.25].

Варто зацентувати на довгострокових соціально–економічних наслідках Німфейської угоди для внутрішнього ринку держави Палеологів. Скасування мит для генуезців за умови збереження податкового тиску на місцевих візантійських купців створило умови нерівної конкуренції. Грецькі торговці, змушені сплачувати державне мито, не могли конкурувати за цінами з італійськими контрагентами. Як наслідок, значна частина транзитних доходів від експорту зерна, шовку та хутра з Причорномор'я почала осідати в банках Генуї, оминаючи імперську скарбницю. Це призвело до хронічного дефіциту бюджету Візантії, через що центральна влада не могла фінансувати утримання сухопутної армії та була змушена вдаватися до псування монети (зниження вмісту золота в гіперпіроні) [1, с.300].

Відтак, Німфейський договір зафіксував перехід від венеційського домінування до генуезької економічної експлуатації візантійського простору. Замість очікуваного паритету та захисту, відновлена імперія отримала нового внутрішнього конкурента, який контролював ключові морські комунікації. Подальші спроби Палеологів маневрувати між двома італійськими республіками, періодично повертаючи привілеї Венеції для стримування Генуї, лише поглиблювали фінансову кризу. Дослідник робить висновок, що радикальний крок Михаїла VIII, спрямований на вирішення тактичного завдання (взяття Константинополя), у стратегічній перспективі позбавив Візантійську імперію економічного суверенітету, створивши інституційні передумови для її подальшого фінансового та воєнного занепаду [1, с.305].

Соціальна напруга в цей період досягла піку через релігійну політику імператора. Спроба укласти Ліонську унію (1274 р.) для захисту від Карла Анжуйського призвела до розколу суспільства. Більшість візантійського населення сприйняла це як зраду православ'я заради політичних дивідендів, що остаточно підірвало довіру місцевого населення до візантійської центральної влади [1, с.350].

Політика Михаїла VIII Палеолога стала каталізатором глибокої внутрішньополітичної кризи в поновленій імперії. Ліонська унія 1274 року розглядалася імператорським двором як суто дипломатичний інструмент для нейтралізації загрози з боку Сицилійського королівства та Карла Анжуйського. Офіційне визнання главенства Папи Римського та введення філіокве спровокували опір серед більшості верств візантійського суспільства. До опозиції унії долучилися як широкі верстви населення столиці та провінцій, так і значна частина вищого духовенства, монастирі (зокрема Свята Гора Афон) і навіть найближчі родичі самого імператора, що унеможливило релігійну консолідацію країни [34 с.359].

Варто виокремити методи, якими центральна влада намагалася інтегрувати унію всередину державної та церковної систем. Були факти жорстких репресій проти противників Ліонської угоди: позбавлення кафедр, заслання, конфіскація майна та фізичні покарання православних ієрархів і ченців. Такі дії уряду призвели до виникнення внутрішнього церковного розколу – «арсенітської схизми», прихильники якої вважали дії патріарха та імператора незаконними. Дослідник доводить, що цей ідеологічний конфлікт делігітимізував владу династії Палеологів в очах населення, оскільки в традиційній візантійській політичній мисленнєвій системі захист православної віри вважався головним обов'язком василевса, а компроміс із Римом трактувався як порушення цієї засадничої функції [1, с.371].

Паралельно з релігійною кризою розгорталися деструктивні процеси в аграрному секторі, надзвичайно показові у контексті соціально–економічного послаблення Візантії [35, с.58]. В цей період відбулась різка зміну балансу сил між центральним урядом та провінційною аристократією (динатами) після 1261 року. Для утримання прихильності великих родин Палеолог був змушений масово роздавати державні землі та податкові імунітети (екскусії). Це призвело до того, що аристократичні роди (наприклад, Кантакузини, Торніки, Філантропени) почали скуповувати або силоміць забирати наділи вільних селян

та колишніх військових поселенців (стратіотів), перетворюючи їх на залежних робітників – париків.

Масове поглинання дрібних господарств великими латифундіями спровокувало явище, яке він кваліфікує як «феодальну анархію». Логіка цього процесу полягала в тому, що великі магнати, володіючи імунітетними грамотами, звільнялися від сплати більшості податків до центрального бюджету. Таким чином, попри відносне збільшення обсягів сільськогосподарського виробництва в окремих регіонах, державна скарбниця Константинополя продовжувала катастрофічно порожніти [35, с.118]. Держава втрачала фінансовий контроль над власними територіями, тоді як приватні доходи окремих аристократичних родин за своїми масштабами почали перевищувати ресурси, якими володіла безпосередньо імператорська скарбниця [35, с.118].

Зрештою, синтез релігійного розколу та земельної експансії динатів створив ситуацію, за якої соціальна напруга в державі Палеологів стала хронічною. Загалом внутрішня структура Візантійської імперії в постлатинський період виявилася фрагментованою. Релігійне протистояння позбавило уряд ідеологічної підтримки суспільства, а поширення великого землеволодіння зруйнувало колишню податкову та рекрутську базу. Стабільне поєднання цих двох чинників наприкінці XIII століття заклало інституційну основу для майбутніх громадянських воєн XIV століття, підірвавши здатність Візантії протистояти зовнішнім викликам як на Балканах, так і в Малій Азії [35, с.124].

Економічне відновлення також відбувалося нерівномірно. Велика аристократія (динати) захоплювала землі вільних селян, які більше не мали захисту з боку держави. За даними Стівена Рансімена, це був початок «феодальної анархії», коли багаті родини ставали багатшими за саму державу, а імперський центр втрачав податкові надходження.

РОЗДІЛ 3.

ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЧИННИКИ ЗАНЕПАДУ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ПОСТЛАТИНСЬКИЙ ПЕРІОД

Відновлення Візантійської імперії у 1261 році династією Палеологів відбувалося на суттєво звуженій територіальній базі, яка успадкувала громіздку модель державного управління. Замість адаптації апарату до нових геополітичних реалій, імператорський двір зберіг пишну титулатуру та численні чиновницькі інституції. Зростання внутрішньої бюрократії відбувалося за рахунок розгалуження придворних посад, що вимагало колосальних видатків для утримання центрального апарату. Процес розмноження титулів призвів до децентралізації управління, коли чиновники на місцях діяли у власних інтересах, послаблюючи контроль Константинополя.

На основі існуючої літератури [8, с.123], можна детально реконструювати специфіку функціонування державного апарату Візантії після ліквідації Латинської імперії в 1261 році. Для даного періоду існування імперії була властива глибока інституційна невідповідність: відновлена держава Палеологів географічно обмежувалася лише частиною Фракії, Македонії та кількома островами, проте її керівна структура залишилася скопійованою з моделі універсальної імперії доби розквіту. Замість скорочення видатків та спрощення адміністративних процедур у межах наявних скромних ресурсів, уряд Михаїла VIII Палеолога взяв курс на штучну реставрацію громіздкої та розгалуженої бюрократичної системи, яка була абсолютно нежиттєздатною для малої регіональної держави [8, с.125].

В XIII столітті стало типовим розмноження ієрархічних титулів та придворних посад, що став характерною рисою пізньовізантійського двору. Типовою стала поява або штучне піднесення значущості таких звань, як великий дука (мегадука), великий коноставл, великий примікірій та численних інших службовців імператорського палацу [8, с.128]. Кожен із цих титулів не просто

фіксував статус аристократа, а супроводжувався обов'язковим виділенням фінансового утримання (роги) або передачею права на збір податків з певних територій. Створення нових синекур відбувалося не через реальну управлінську потребу, а з метою задоволення амбіцій великих родин та купування їхньої лояльності, що лягало фінансовим тягарем на державний фіск [8, с.130].

Розгалуження чиновницького апарату спровокувало зворотний ефект – децентралізацію та втрату керованості на місцях. Спроба контролювати кожну сферу суспільного життя через систему дублікатних посад призвела до розмивання відповідальності. Центральний уряд у Константинополі дедалі частіше втрачав зв'язок із провінційними намісниками – кефалами, які призначалися з числа вищої знаті. Через відсутність чіткої вертикалі чиновники на периферії почали сприймати свої посади як приватну вотчину, самовільно встановлюючи локальні збори, конфіскуючи майно та ігноруючи прямі розпорядження зі столиці, якщо ті суперечили їхнім особистим фінансовим інтересам [36, с.134].

Особливо згубним для імперії стало те, що бюрократія поглинала військові субсидії. Замість фінансування оборонного сектора, значна частина державних доходів витрачалася на утримання адміністративного персоналу та організацію пишних придворних церемоній, покликаних продемонструвати іноземним послам ілюзію колишньої імперської величі. Це підводить до того, що бюрократичний апарат став замкненою системою, яка працювала на власне забезпечення: податки, що збиралися з виснаженого селянства, майже повністю витрачалися на зарплати чиновникам, які ці ж податки і збирали, тоді як регулярне військо залишалося без належного забезпечення, а найманцям доводилося платити за рахунок псування монети [8, с.138].

Прагнучи забезпечити фінансування армії, флоту та роздутого чиновницького штату, перші Палеологи вдалися до посилення податкового тиску на рештки працездатного населення. Фіскальна система пізньої Візантії базувалася на поборі з майна (акростихон) та численних додаткових податках на торгівлю й ремесла. Запровадження надзвичайних податків для виплати данини

іноземним державам і найманцям викликало хвилю масових протестів. Податковий визиск став настільки нестерпним, що населення прикордонних областей дедалі частіше відмовлялося підтримувати імперську адміністрацію [15, с.912]. Постійна потреба утримувати сухопутну армію, найманий флот та розгалужений бюрократичний апарат змусила імператорський уряд вдатися до радикального посилення податкового гніту. Головний удар припав на підірване десятиліттями воєн працездатне населення, переважно селян–париків та міських ремісників. Територіальне звуження імперії та постійні набіги ворогів автоматично зменшили кількість платників податків, через що центральна влада була змушена максимізувати збори з тих невеликих територій Фракії, Македонії та Малої Азії, які ще залишалися під контролем Константинополя.

Основою тогочасної фіскальної системи, її базою виступав акростихон – поземельний податок, що вираховувався на основі розміру та якості земельного наділу, а також наявності робочої худоби. Окрім цього основного збору, уряд запровадив комплекс додаткових прямих і непрямих податків, які суттєво обтяжували ремісниче виробництво та торгівлю. Серед них виділялися збори на утримання державних чиновників, будівництво фортифікаційних споруд, а також специфічні натурні побори, такі як обов'язкове постачання продовольства для армії (анфона). За умов відсутності митних надходжень від італійських купців, цей внутрішній податковий прес став єдиним джерелом виживання для імперської скарбниці [2, с.36].

Особливо великої ролі набула практика впровадження надзвичайних та позачергових податків, які викликали найбільше суспільне збурення. Ці збори запроваджувалися хаотично, зазвичай у моменти гострої воєнної небезпеки, коли Візантія була змушена терміново виплачувати колосальну данину сусіднім державам (зокрема Сербії, Болгарії, а згодом – османам) або розраховуватися з іноземними найманцями. Оскільки казна була порожньою, а найманці у разі затримки плані загрожували грабунками власних візантійських міст, чиновники вдавалися до примусового вилучення ліквідного майна, церковного начиння та

залишків заощаджень у міщан, що провокувало масові акти громадянської непокори та міські повстання [2, с.40].

Також зафіксовані факти того, як такий фіскальний визиск призвів до повної руйнації лояльності населення на периферії імперії. Жителі прикордонних областей, особливо в Малій Азії, опинилися в ситуації, коли центральний уряд лише збирав податки, але не міг забезпечити реального військового захисту від набігів турецьких еміратів. Фіксується тенденція, коли місцеві селянські общини та навіть міська адміністрація прикордонних фортець свідомо відмовлялися фінансувати Константинополь і переходили до політики саботажу. Податкові агенти (практори) зустрічали збройний опір, а державні реєстри спалювалися, що свідчило про фактичну втрату фіскального контролю центру над регіонами [2, с.41].

Паралельно з фіскальною кризою державу руйнували безперервні внутрішньополітичні суперечки та династичні міжусобиці. В. А. Стецюк простежує деструктивний вплив династичних конфліктів на інституційну цілісність та життєздатність Візантійської імперії у XIV столітті. Міжусобиці в епоху Палеологів переросли рівень звичайних придворних інтриг і перетворилися на довготривалі громадянські війни, які охоплювали всі провінції та верстви суспільства [25, с.36].

Першим дестабілізуючим фактором став конфлікт між дідом та онуком – Андроніком II та Андроніком III Палеологами, що тривав у 1231–1238 роках (у тексті джерела помилково вказано 1321–1328 рр.). Ця жорстока семирічна війна розколола візантійську аристократію та армію, підірвавши єдність оборонної системи саме в той момент, коли османська загроза в Малій Азії досягла критичної межі [25, с.38].

Інший руйнівний етап візантійського міжусобного протистояння – громадянська війна 1341–1347 років між прихильниками малолітнього Іоанна V Палеолога та великим доместиком Іоанном VI Кантакузином. Цей конфлікт набув виразного соціально–економічного та релігійного забарвлення, спровокувавши масові антиаристократичні повстання, найбільш відомим з яких

став рух зилотів у Фессалоніках. Внаслідок шести років безперервного внутрішнього терору, взаємних грабунків та знищення інфраструктури, економічний та військовий потенціал балканських провінцій імперії був фактично зведений нанівець, а легітимність імператорської влади зазнала остаточного краху [25, с.38].

Також типовою була практика залучення іноземних військових контингентів, до якої регулярно вдавалися обидві ворогуючі сторони задля досягнення тактичних перемог. Не маючи надійного власного мобілізаційного ресурсу, претенденти на трон масово вербували загони сербів, болгар, а головне – наймали на службу турецьких емірів (зокрема Умура з Айдина та Орхана I з Османського бейлика). Залучення османських військ Іоанном VI Кантакузином для боротьби проти законної династії Палеологів мало фатальні наслідки: турецькі загони отримали легальну можливість безперешкодно переправлятися через Геллеспонт (Дарданелли) у Фракію, де вони грабували візантійські села, виводили тисячі місцевих жителів у полон і детально вивчали слабкі місця імперської оборони [25, с.39].

Аналізуючи фінансовий аспект цих міжусобиць, варто мати на увазі, що оплата послуг іноземних найманців лягала непосильним тягарем на і без того збідніле візантійське населення. Оскільки регулярні державні доходи були знищені війною, уряд та бунтівні магнати вдавалися до безпрецедентного посилення фіскального тиску, конфіскації приватного майна міщан та примусового вилучення коштовностей із православних монастирів і храмів. Кошти, які мали б спрямовуватися на відновлення зруйнованої економіки або на розбудову загальнодержавної армії проти зовнішніх загарбників, витрачалися на виплату іноземним союзникам, які після завершення внутрішніх сутичок часто відмовлялися залишати завойовані території й займались постійним грабежем та розбоєм [37, с.146].

Економічний фундамент Візантії, що традиційно спирався на вільне селянство, у постлатинський період зазнав остаточної руйнації. Головною причиною стало тотальне засилля великих землевласників – динатів, які

сформували своєрідну феодальну олігархію. Аналізуючи іншу фундаментальну працю Ангеліки Лаіу «Селянське суспільство в пізній Візантії: Економіка та суспільство» [14, с.74], можна детально простежити структурні зміни, які відбулися в аграрному секторі Візантійської імперії у постлатинський період. Традиційна середньовічна модель візантійської економіки, яка століттями трималася на відносній стабільності вільного селянства та сільських общин (хоріон), в епоху Палеологів остаточно припинила своє існування. Головним деструктивним чинником стало формування потужної верстви великих землевласників – динатів. Ці представники військово–бюрократичної знаті та провінційної аристократії фактично утворили замкнену феодальну олігархію, яка підпорядковувала собі не лише локальні адміністративні інститути, а й основний виробничий ресурс імперії – землю.

Існували різні механізми концентрації земельної власності в руках провідних аристократичних родів, серед яких особливе місце посідали Кантакузини, Філантропени, Синадіни, Раулі та Ватаці. Конкретні факти свідчать, що ці родини зосередили у своєму володінні колосальні латифундії, що охоплювали цілі райони у Фракії, Македонії та залишках малоазійських володінь імперії. Процес розширення великого приватного землеволодіння відбувався як шляхом прямих імператорських дарувань як оплати за лояльність, так і через примусове або напівлегальне відчуження територій, які раніше належали державному фонду або дрібним власникам, що призвело до повної ліквідації балансу між державною та приватною власністю [14, с.135].

Причинами масового занепаду невеликих селянських господарств стали постійні військові кампанії, набіги каталонців, сербів та турків, а також хронічний фіскальний гніт центральної влади, які позбавляли вільних общинників матеріальної можливості самостійно відновлювати свої господарства. Також фіксується масове поширення практики, коли розорені селяни були змушені шукати порятунку від голоду та сваволі податкових агентів під заступництвом (простасією) місцевих магнатів. Це призводило до того, що дрібні виробники добровільно відмовлялися від своєї юридичної та економічної

незалежності, передаючи свої наділи місцевим олігархам в обмін на фізичний захист [14, с.287].

Варто звернути увагу на поступову зміну правового та економічного статусу селянства, яке внаслідок поглинання общин латифундіями трансформувалося у верству залежних робітників – париків. Парики, хоч і зберігали певну особисту свободу та право на майно, опинялися у жорсткій поземельній та судовій залежності від дината. Вони були зобов'язані сплачувати на користь землевласника регулярну грошову або натурну ренту (модісмос), а також відробляти панщину. Таке тотальне закріпачення позбавляло селян будь-якої особистої мотивації підвищувати продуктивність праці чи захищати ці землі під час ворожих навал, оскільки вирощений продукт майже повністю відчужувався на користь місцевої аристократії [38, с.280].

Не можемо оминати увагою той факт, що знищення вільного селянства підірвало мобілізаційну систему імперії, оскільки саме селяни–стратіоти ще із часів імператора Іраклія складали кістяк місцевого ополчення. Зростання латифундій супроводжувалося масовим наданням землевласникам податкових та адміністративних імунітетів (екскусій). У результаті величезні території випадали з–під загальнодержавного оподаткування, а прибутки з них йшли безпосередньо до приватних кишень аристократів. Державна казна втрачала стабільні надходження, що унеможливлювало утримання регулярних військових формувань [39, с.112].

Внутрішня олігархізація супроводжувалася катастрофічним падінням промисловості та ремісничого виробництва в містах. Місцеві майстерні (ергастерії) не могли функціонувати в умовах загального дефіциту сировини та звуження ринків збуту. Крім того, імперія зіткнулася з помітним технологічним відставанням від країн Західної Європи. У той час як в Італії та Фландрії розвивалися ранньокапіталістичні мануфактури, візантійське ремесло залишалося законсервованим на рівні середньовічної цехової системи, що унеможливлювало конкуренцію з якісними імпортними європейськими товарами [20, с.184].

Проте найбільш руйнівним економічним фактором постлатинського періоду став фактичний занепад візантійської торгівлі та перехоплення її італійськими містами–державами. Підписання Німфейського договору 1261 року з Генуєю та регулярні підтвердження колишніх привілейованих угод із Венецією повністю позбавили Візантію економічної самостійності. Відтак, венеційські та генуезькі купці отримали безмитний доступ до всіх ключових портів Егейського та Чорного морів. Як пише Ангеліка Лаіу в дослідженні «Економічна історія Візантії: від VII до XV століття», традиційне візантійське мито (коммеркіон) у розмірі 10%, яке раніше наповнювало державний бюджет, тепер сплачували виключно місцеві грецькі купці, тоді як італійці були повністю звільнені від фіскальних зобов'язань [15, с.145].

Це у свою чергу призвело до того, що італійці монополізували експорт і імпорт найважливіших стратегічних товарів: зерна, солі, хутра, шовку та вина. Внаслідок цього центр регіональної торгівлі перемістився з візантійського Константинополя до генуезької Галати – передмістя на іншому березі Золотого Рогу. Дійшло до того, що портові збори Галати наприкінці XIV століття у кілька разів перевищували аналогічні доходи столиці імперії. Візантія втратила статус фінансового та середземноморського транзитного лідера, перетворившись на політичного боржника та економічного заручника потужних італійських республік [33, с.120].

Коли Михайл VIII Палеолог повернувся до столиці, він застав демографічно та матеріально виснажене місто. Масштаб руйнації, вчиненої європейцями під час існування Латинської імперії, вимагав таких фінансових інвестицій для відбудови фортифікаційних споруд, храмів і громадських будівель, які повністю поглинули всі наявні аграрні ресурси відновленої держави. Великі площі всередині міських стін перетворилися на пустирі, що суттєво знижувало оборонну здатність міста під час майбутніх облог, перетворюючи Константинополь з колишнього квітучого мегаполісу на фрагментовані поселення [22, с.152].

Крім того, внутрішня нестабільність поглиблювалася гострими релігійними проблемами та постійними конфліктами між церквою та державою. Прагнучи знайти військову допомогу на Заході для захисту від зовнішніх ворогів, візантійські імператори неодноразово намагалися ініціювати церковну унію з Римом. Підписання Ліонської унії (1274 р.) Михаїлом VIII та Флорентійської унії (1439 р.) Іоанном VIII Палеологом викликало різкий спротив православного духовенства та широких верств суспільства. Замість очікуваного оборонного союзу з Європою, унія принесла глибокий ідеологічний розкол всередині самої імперії [36, с.181].

Населення та радикальне чернецтво вбачали в поступках Папі Римському зраду віровчення. Внутрішня боротьба навколо унії та ісихастські суперечки середини XIV століття повністю паралізували суспільну консолідацію. Загалом православна церква часто відкрито виступала проти імператорського курсу, що у свою чергу підривало внутрішню стабільність і відволікало обмежені інтелектуальні та фінансові ресурси на безплідні релігійні дискусії. В результаті, у суспільстві поширилися радикальні антилатинські настрої, через які значна частина візантійського населення вважала за краще бачити над собою владу мусульманських султанів, аніж підкорятися релігійному диктату католицького Риму [18, с.151].

Також прослідковувалася тенденція, що внутрішні соціально–економічні прорахунки розгорталися на тлі безперервних зовнішніх вторгнень, які методично знищували територіальну цілісність Візантії. І хоча загроза з боку вікінгів (варягів) та норманів відійшла в минуле наприкінці XII століття, у постлатинський період імперія зіткнулася з набагато небезпечнішими сусідами. Головним геополітичним викликом став наступ турків–османів у Малій Азії. Скориставшись тим, що увага Палеологів була прикута до європейських справ, османські беї послідовно відрізали Візантію від її головних продовольчих та рекрутських баз у Анатолії [24, с.189].

Окрім того, не можемо не зазначити той факт, що ситуацію на Балканах ускладнювала експансія з боку відновлених Болгарського та Сербського царств.

У XIV столітті сербський король Стефан Душан максимально розширив свої володіння за рахунок візантійських територій у Македонії, Фракії та Албанії, проголосивши себе «царем сербів і греків». Таким чином позбавлена територіальної глибини, затиснута між слов'янськими державами на заході та турецькими еміратами на сході, Візантія втратила можливість маневрувати ресурсами. Постійні зовнішні удари остаточно зруйнували зв'язки між регіонами, звівши колись велику імперію до статусу ізольованого міста–держави, чиє остаточне падіння через 200 років, а саме у 1453 році, стало прямим наслідком тривалого поєднання описаних вище внутрішніх та зовнішніх руйнівних чинників [40, с.48].

РОЗДІЛ 4.

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ ЗАНЕПАДУ: ВІЙНИ ТА ІНОЗЕМНА ЕКСПАНСІЯ

Зовнішньополітичне становище Візантійської імперії після відновлення її територіального центру в 1261 році визначалося перманентним станом воєнної облоги. У джерелах ми прослідковуємо, що попри ліквідацію Латинської імперії, відновлена держава Палеологів опинилася в оточенні агресивних суб'єктів міжнародної політики як на Заході (латинські князівства, Сицилійське королівство, італійські морські республіки), так і на Сході (тюркські бейлики та Османська держава, що стрімко розвивалася). Військовий та геополітичний тиск цих сил став вирішальним деструктивним чинником, який призвів до остаточного і незворотного занепаду та загибелі візантійського державного організму [12, с.58].

Повернення Константинополя під владу грецьких імператорів не ліквідувало загрози західного реваншу. Навпаки, воно спровокувало консолідацію антивізантійських сил у Західній Європі під егідою Папства та Сицилійського королівства. Найнагальнішою зовнішньою небезпекою для Михайла VIII Палеолога у 1260–1270-х роках став Карл I Анжуйський, який захопив владу в Південній Італії та прагнув будь що реставрувати Латинську імперію [12, с.124].

Карл Анжуйський за підтримки папи Климента IV та вигнаного латинського імператора Балдуїна II уклав Вітербоський договір (1267 р.), який легітимізував майбутній масштабний хрестовий похід проти Константинополя. Ця дипломатична та військова підготовка змусила Візантію мобілізувати всі наявні фінансові та військові ресурси, перекидаючи армію з Анатолії на Балкани, що створило стратегічний вакуум на східних кордонах держави [41, с.912].

Крім того, постійні бойові дії на Балканах проти латинських володінь (князівства Ахайя та Афінського герцогства) виснажували сили імперії. Тому навіть перемога візантійської дипломатії, яка вилилася в організацію

Сицилійської вечірні (1282 р.) та усунення Карла Анжуйського від активних дій, була досягнута ціною тотального фінансового банкрутства імперії через виплату колосальних субсидій арагонському королю Педро III. Відтак, війни на Заході забрали у Візантії кошти, які були критично необхідні для укріплення східного лімесу [12, с.162].

Загалом анжуйська загроза змусила Михаїла VIII піти на укладення Ліонської унії у 1274 році. Цей дипломатичний крок, покликаний зупинити західне вторгнення через папське посередництво, не приніс реальної військової допомоги, але спровокував тривалу внутрішню релігійну війну всередині самої Візантії. У результаті іноземна експансія Заходу руйнувала візантійську державність не лише безпосередніми ударами, а й через нав'язування згубних для внутрішньої консолідації зовнішньополітичних зобов'язань [42, с.162].

Не оминемо увагою і те, що особливе місце в системі зовнішніх чинників погрому візантійської інфраструктури посідає експансія Венеції та Генуї. Отримавши безпрецедентні пільги за Німфейським договором 1261 року, Генуезька республіка де-факто розпочала колонізацію прибережних територій імперії.

Поступово але невідворотно військова присутність італійців повністю нівелювала суверенітет Палеологів на морі. За наявності іноземного контингенту імперія втратила статус самостійного військово–морського суб'єкта. Прямим наслідком цього процесу стало рішення імператора Андроніка II Палеолога, який у 1285 році повністю ліквідував залишки державного візантійського флоту. Головним мотивом цього кроку була виключно економія бюджетних коштів, що, однак, позбавило державу власних оборонних засобів на морі. Після розпуску національних морських сил уся акваторія Егейського, Мармурового та Чорного морів остаточно перетворилася на театр бойових дій між італійськими ескадрами. Через це Візантійська імперія в постлатинський період повністю втратила можливість контролювати та захищати власні морські комунікації і цілковито втратила можливість відновити звичний статус великої торгівельної держави [22, с.142].

Дуже важкою та невдалою була митна війна 1348 року. Усі спроби візантійського уряду змінити економічну ситуацію були невдалими і призвели до відкритого конфлікту з італійськими купцями. У цей період імператор Іоанн VI Кантакузин спробував відбудувати національний військовий і торговельний флот імперії. З метою залучення іноземних купців до візантійської столиці та наповнення державної казни, імператор офіційно знизив митні збори в Константинополі. Однак, у відповідь на ці економічні заходи генуезькі збройні сили, які базувалися в Галаті, здійснили прямий напад. Італійці безпосередньо атакували та повністю спалили нові візантійські судна прямо під стінами столиці імперії. Відтак, це військове вторгнення італійців у внутрішні справи Візантії чітко продемонструвало, що іноземний капітал захищав свої торговельні привілеї за допомогою прямої військової агресії. Такі дії повністю паралізували будь-які спроби відродження візантійської армії та флоту і, як наслідок, ще більше послаблювали імперію [35, с.182].

Додатковим фактором руйнації були постійні набіги італійських та каталонських піратів на острівні володіння імперії. Острови Егейського басейну регулярно піддавалися спустошенню з боку приватних італійських авантюристів. Під постійні удари та спустошення потрапляли стратегічно важливі острови Лемнос, Лесбос та Хіос. Прямим наслідком такої інтенсивної піратської експансії стало те, що візантійська державна влада виявилася абсолютно неспроможною захистити власних підданих від зовнішньої загрози. Хронічна відсутність ефективної берегової оборони залишала острівне населення беззахисним перед нападниками [43, с.250]. У результаті, нездатність імперського центру стримати іноземних авантюристів призвела до масового демографічного знекровлення її приморських регіонів. Втрата людського ресурсу та постійний хаос у прибережній зоні неминуче потягли за собою остаточну втрату контролю Візантії над ключовими стратегічними навігаційними пунктами в Егейському басейні. Занепадали морські промисли, погіршувалось продовольче забезпечення населення, зростали ціни на базові продукти харчування [1, с.257].

Зазначимо, що на початку XIV століття одним із найбільш руйнівних зовнішніх факторів для Візантії стали дії залучених іноземних військових контингентів, які фактично перетворилися на окупаційну армію. У 1303 році імператор Андронік II найняв «Каталонську компанію» під керівництвом Роже де Флора для боротьби з турками в Малій Азії [12, с.113].

Аналізуючи воєнно–політичні виклики Візантії початку XIV століття, увагу привертає діяльність Каталонської компанії, чиї першочергові успіхи на службі в імператора швидко переросли у масштабну внутрішню катастрофу. Відомий британський візантиніст Дональд Нікол у своїй праці «The Last Centuries of Byzantium, 1261–1453» [12, с.113] детально реконструює події цього каталонського погрому, який став наслідком невиконання фінансових зобов'язань та політичних убивств. Після початкових переможних боїв проти тюрків у Малій Азії, найманці–каталонці так і не отримали вчасно обіцяної військової платні від візантійського уряду. Ситуація остаточно зайшла у глухий кут після того, як у 1305 році в Адріанополі було підступно вбито ватажка компанії Роже де Флора, що ліквідувало будь–які шанси на мирне врегулювання суперечки. Ці радикальні події спровокували миттєву реакцію найманців, які через невиплату грошей та смерть свого лідера офіційно оголосили відкриту війну самій Візантійській імперії. Бажаючи закріпитися на стратегічно важливих позиціях для ведення подальшої кампанії, каталонські збройні загони здійснили успішне воєнне вторгнення та захопили півострів Галліполі, перетворивши його на свій головний опорний пункт. Відтак, спираючись на здобутий плацдарм у Галліполі, Каталонська компанія отримала можливість безперешкодно атакувати європейські володіння Палеологів. Протягом двох років, у період з 1305 по 1307 рік, іноземні найманці здійснювали систематичні спустошливі набіги на Фракію, що завдало непоправного удару економічній та воєнній інфраструктурі цього пристолічного регіону Візантії, цілковито знелюднило колись квітучу провінцію [11, с.124].

Наслідки цього вторгнення були катастрофічними для аграрного сектору, який забезпечував життєдіяльність Константинополя. Каталонці повністю

знищили сільське господарство Фракії, спалили сотні сіл та змусили вціліле населення тікати за стіни великих міст. Фракія, яка традиційно була житницею столиці, перетворилася на пустелю. Після цього компанія рушила на південь, спустошивши Фессалію, і зрештою захопила латинське Афінське герцогство в 1311 році. Цей загін іноземних найманців завдав європейським провінціям Візантії таких матеріальних і демографічних збитків, від яких вони вже ніколи не змогли оговтатися [12, с.127].

Одночасно із західною та італійською агресією, Візантія зазнавала постійного територіального урізання з боку своїх балканських сусідів – Другого Болгарського царства та Сербського королівства. Скориставшись слабкістю Константинополя після 1261 року, болгарські та сербські володарі розпочали планомірне захоплення Македонії, Албанії та Фракії, ще більше зменшуючи людський, мілітарний та фінансовий потенціал імперії.

Україніська дослідниця Коваленко Т. О. у статті «Соціальні та зовнішньополітичні аспекти кризи Візантії періоду Палеологів» [48, с.139] зазначає, що найбільшої гостроти балканська експансія набула за правління сербського короля Стефана Душана (1331–1355). Використовуючи затяжні громадянські війни у Візантії між Іоанном В. Палеологом та Іоанном VI Кантакузином, Душан захопив майже всю Македонію (за винятком Фессалонік), Албанію та Епір.

Вже в 1346 році Стефан Душан коронувався як «імператор сербів і ромеїв», відкрито заявивши про свої претензії на повну заміну Візантійської імперії Сербо–Грецьким царством зі столицею в Константинополі. Візантійська територія в Європі була звужена до Фракії та кількох невеликих ізольованих анклавів [48, с.140].

Загалом саме війни з Сербією повністю підірвали візантійську систему оборони на Балканах. Коли після смерті Стефана Душана у 1355 році його держава розпалася і на Балканському півострові не залишилося жодної потужної християнської сили, яка могла б зупинити новий зовнішній виклик – османську навалу. Попередні десятиліття взаємного виснаження між візантійцями, сербами

та болгарами розчистили шлях для турецького завоювання, яке одразу ж і розпочалося [49, с.102].

Найбільш фатальним зовнішньополітичним чинником, що безпосередньо ліквідував Візантійську імперію, стала експансія турків–османів. Процес розпочався наприкінці XIII століття в Малій Азії, де на кордоні з Візантією виник бейлик Османа I. Джерела фіксують послідовність втрати візантійських міст в Анатолії. Після поразки візантійської армії в Бафейській битві (1302 р.) під ударами османів опинилися ключові центри Віфінії. Брусу було захоплено в 1326 р., Нікею – в 1331 р., Нікомедію – в 1337 р. До середини XIV століття Візантія повністю втратила свій азійський економічний, мілітарний та демографічний базис [29, с.38].

Наступним етапом став перехід османів через Босфор та Мармурове море в Європу. Скориставшись руйнівним землетрусом 1354 року, син султана Орхана Сулейман захопив фортецю Галліполі. Саме здобуття надважливої фортеці Галліполі дало османам постійний і надійний стратегічний плацдарм на Балканському півострові, спираючись на який турецькі війська розпочали планомірне й невідворотне оточення Константинополя. Логічним і катастрофічним продовженням цієї експансії стало те, що вже у 1360–х роках під ударами наступного правителя, султана Мурада I, впала велика візантійська фортеця Адріанополь (Едірне), яке здавна було одним із найбільших візантійських міст. Окупанти не просто захопили місто, а офіційно перенесли туди свою столицю, що де–факто означало відрізання Константинополя від решти європейських провінцій і повну ізоляцію візантійських територій [41, с.34].

Остання фаза зовнішньої експансії характеризувалася перетворенням Візантії на васала Османської держави. Переломним моментом у встановленні цієї залежності став 1373 рік, коли під тиском обставин візантійський імператор Іоанн V Палеолог був змушений офіційно визнати верховенство османського султана. Саме ця дата фіксується як початок безпосереднього підпорядкування Палеологів османським правителям. Наслідком укладеної васальної угоди стало

накладення на Константинополь суворих фінансових зобов'язань. Щоб зберегти за собою залишки територій і примарну причетність до влади, Іоанн V Палеолог зобов'язався регулярно виплачувати турецькому султану значну щорічну данину, що остаточно виснажувало державну казну імперії. Окрім фінансового тягара, умови васалітету передбачали виконання принизливого військового обов'язку. Візантійський імператор був змушений особисто виділяти власні військові контингенти для безпосередньої участі в турецьких походах, які османи організовували проти інших християнських міст вже на Балканському півострові та у Малій Азії [41, с.42].

Найбільш парадоксальним і трагічним проявом такої військової залежності стала кампанія 1390 року, коли візантійські солдати змушені були воювати проти своїх же співвітчизників. Ця збройна участь призвела до штурму та взяття Філадельфії – останнього візантійського міста в Малій Азії, що наочно продемонструвало глибину катастрофи, у якій опинилася держава під османським протекторатом [41, с.47].

Уповільнення османського тиску відбулося лише внаслідок іншого зовнішнього втручання – розгрому султана Баязида I військами Тамерлана в Ангорській битві 1402 року. Проте цей тридцятирічний «перепочинок» не зміг врятувати імперію через повну відсутність внутрішніх ресурсів. Коли султан Мурад II у 1422 році відновив активні воєнні дії та здійснив першу масштабну облогу Константинополя, доля міста була вирішена.

У контексті дослідження фінального етапу існування Візантійської імперії, логічним завершенням тривалого процесу її руйнації став воєнний погром, організований османськими завойовниками. Цей вирішальний і фінальний удар по залишках колись могутньої держави був завданий турецьким султаном Мехмедом II навесні 1453 року [52, с.49]. Безпосереднім результатом цієї масштабної військової операції став генеральний штурм візантійської столиці, який відбувся 29 травня 1453 року. Цей день приніс не лише падіння міста, а й трагічну загибель останнього візантійського імператора Костянтина XI Драгаша. З погляду історичної ретроспективи, катастрофа 1453 року не була випадковим

епізодом, а виступала цілком закономірним фіналом тривалого геополітичного процесу. Штурм столиці та смерть її правителя стали логічним завершенням двох століть безперервного, виснажливого військового тиску на Візантійську імперію ззовні [41, с.49].

Аналізуючи співвідношення сил сторін, стає очевидним, що затиснута в лещата облоги Візантія об'єктивно не мала жодних шансів вистояти у цьому протистоянні. Їй протистояла молода, фінансово стабільна та технічно передова військова машина Османів, яка на той момент суттєво випереджала оборонний потенціал греків. Глибину асиметрії між супротивниками наочно демонструє той факт, що напередодні вирішального штурму імперія опинилася в стані тотального браку людських та матеріальних ресурсів. Захищати величезні міські укріплення довелося, маючи в розпорядженні лише 7–8 тисяч оборонців, у той час як державна скарбниця Константинополя була повністю порожньою.

РОЗДІЛ 5.

ВИКОРИСТАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

Результати комплексного аналізу причин занепаду Візантійської імперії в постлатинський період мають виражений прикладний потенціал для впровадження в освітній процес системи загальної середньої освіти. Науковий фактаж, структурований у межах цього кваліфікаційного дослідження, безпосередньо експонується на вимоги чинного Державного стандарту базової середньої освіти та змістові лінії навчальної програми зі «Всесвітньої історії» для 7 класу, зокрема при вивченні теми «Візантійська імперія».

Традиційний шкільний наратив часто звужує фінал візантійської цивілізації до воєнних подій весни 1453 року, оминаючи увагою глибинні передумови, які послідовно формувалися протягом двох століть правління династії Палеологів. Інтеграція висновків дослідження в практику шкільного викладання дозволяє кардинально модернізувати методичні підходи, трансформуючи процес навчання від пасивного запам'ятовування хронології до системного причинно–наслідкового аналізу воєнно–політичних, релігійних та фінансових криз середньовічного суспільства.

Найбільш раціональним є використання результатів дослідження під час моделювання та проведення уроку на тему «Візантійська імперія в XIII–XV ст.: епоха Палеологів, суспільна криза та фінал великої цивілізації». Матеріали кваліфікаційної роботи інтегруються в чітко визначені етапи комбінованого уроку, розширюючи та поглиблюючи дидактичний інструментарій вчителя, що дозволяє учням краще зрозуміти логіку історичного процесу.

На етапі мотивації навчальної діяльності та актуалізації опорних знань учнів висновки роботи використовуються для створення проблемної ситуації, яка активізує мислення семикласників. Замість стандартного опису величі Константинополя, вчитель демонструє учням історичний парадокс, зафіксований у працях Дональда Нікола та Стівена Рансімена, згідно з яким у

1261 році відбулася велика перемога — відновлення столиці та вигнання латинян, але саме ця подія запустила механізм незворотного згасання держави.

Учням пропонується ключове проблемне запитання про те, чому територіальне відновлення імперії призвело не до її розквіту, а до остаточного фінансового та військового банкрутства. Під час вивчення нового матеріалу в блоці, присвяченому економічному колапсу та митним війнам, результати дослідження допомагають подолати обмеженість шкільних підручників, які зазвичай лише констатують факт збідніння Візантії.

Використовуючи результати дослідження, вчитель має можливість подати цей матеріал через призму конкретного історичного фактажу та нумізматичних даних, залучаючи розвідки Лаіу А. та Іваненка. О. Наприклад, через інфографіку про падіння візантійської держави учням демонструється зміна вмісту золота в монеті від 16 каратів за Іоанна III Ватаца до 12 каратів за Андроніка II, що дозволяє наочно на історичному кейсі пояснити семикласникам сутність фінансової інфляції та економічної анемії держави. Аналіз Німфейського договору 1261 року з конкретними цифрами, які показують, що щорічний дохід генуезької Галати від мит становив 200 000 золотих, тоді як казна самого Константинополя отримувала лише 30 000, допомагає розкрити поняття втрати економічного суверенітету через надання надмірних невинуватених пільг іноземному капіталу.

Для реалізації практичного компонента шкільної програми можна розробити комплекс завдань на основі матеріалів четвертого розділу цієї роботи, де учням пропонується робота в малих групах із верифікованими історичними фактами.

- Перша група, що аналізує наслідки ліквідації флоту, опрацьовує кейс 1285 року, коли Андронік II ліквідував флот з метою економії, і досліджує за матеріалами Джонатана Гарріса, як Егейське та Чорне моря перетворилися на театр бойових дій іноземних ескадр.
- Друга група, яка вивчає каталонський погром, аналізує логічний зв'язок між невплатою грошей найманцям, убивством Роже де

Флора в 1305 році та наступним дворічним спустошенням Фракії, що повністю підірвало продовольчу безпеку столиці.

- Третя група аналізує принизливі умови залежності Візантії з 1373 року, коли імператор Іоанн V Палеолог змушений був відправляти солдатів штурмувати християнську Філадельфію у 1390 році на вимогу султана.

Для безпосереднього впровадження результатів дослідження в шкільну практику вчитель може застосувати розроблений історичний симуляційний кейс «Анатомія державної катастрофи», метою якого є формування в учнів розуміння причинно–наслідкових зв’язків між військовими рішеннями, фінансовим станом держави та її геополітичною вразливістю. Об’єднавши клас у чотири експертні групи, які представляють економістів, військових стратегів, дипломатів та соціологів, вчитель видає їм фактологічні довідки, побудовані на основі залучених у дослідженні джерел, зокрема хронік Георгія Пахімера та Никифора Григори.

Група «Економістів» опрацьовує дані про митну війну 1348 року, коли імператор Іоанн VI Кантакузин знизив мита в Константинополі, а генуезці у відповідь просто спалили візантійські судна під стінами столиці, що ілюструє поведінку іноземного капіталу в слабкій державі.

Група «Військових стратегів» розглядає географічне положення фортеці Галліполі, захопленої Сулейманом після руйнівного землетрусу 1354 року, та з’ясовує на основі висновків Стівена Рансімена, чому втрата цієї фортеці стала початком невідворотного оточення Константинополя на Балканах.

Група «Дипломатів» аналізує Ліонську унію 1274 року, яку імператор уклав для того, щоб папа зупинив Карла Анжуйського, але натомість отримав глибокий внутрішній релігійний розкол, підтверджений свідченнями Никифора Григори про порожні храми.

Група «Соціологів» опрацьовує опис Константинополя Георгієм Пахімером, де зафіксовано скорочення населення до 35–50 тисяч осіб та занедбаність імператорських палаців, з яких латиняни зняли свинець, щоб

переплавити на гроші, що дає змогу реконструювати морально–психологічний стан суспільства перед фінальним штурмом Мехмеда II навесні 1453 року. Завершенням цієї роботи є заповнення інтерактивної схеми «Фішбоун», де учні самостійно формулюють висновок про те, що жодна держава не може вижити, якщо її внутрішні ресурси повністю знищені, навіть якщо вона має величні фортечні стіни.

Використання систематизованого матеріалу кваліфікаційної роботи дозволяє вчителю забезпечити виконання сучасних вимог до результатів навчання через послідовне формування предметних компетентностей учнів.

Хронологічна компетентність формується завдяки тому, що матеріали дослідження допомагають учням вийти за межі лінійного сприйняття часу й замість ізольованого вивчення дат будувати синхроністичні ланцюжки, де події в Малій Азії безпосередньо ув'язуються з процесами на Балканах та в Західній Європі.

Просторова компетентність розвивається під час виконання завдань на контурних картах, де учні візуалізують процес поступового стискання кордонів імперії від масштабів регіональної держави в часи Нікейського відродження до ізольованого міста–держави Константинополя в першій половині XV століття.

Інформаційно–дослідницька компетентність вдосконалюється через роботу з розлогими цитатами візантійських першоджерел, які є готовими дидактичними картками, завдяки чому семикласники вчаться виявляти позицію автора, відрізнити об'єктивний факт від суб'єктивного сприйняття хроніста та аналізувати специфіку середньовічної свідомості.

Формування логічної компетентності ламає стереотип про те, що Візантія пала виключно через технічну перевагу турецької артилерії, підводячи учнів до висновку, що фінальний воєнний розгром був зумовлений довготривалою інституційною, фінансовою та соціальною деградацією, яка зробила державу нездатною мобілізувати ресурси напередодні катастрофи.

Результати цього дослідження не обмежуються рамками шкільного уроку і можуть бути використані як теоретична основа для організації позакласної та

науково–дослідницької роботи школярів, зокрема в межах діяльності Малої академії наук України. Систематизований у кваліфікаційній роботі матеріал пропонує готові наукові проблеми для розробки учнями 7–9 класів, такі як роль іноземних найманців у знекровленні воєнної системи пізньої Візантії на прикладі Каталонської компанії, Німфейський договір 1261 року як приклад втрати економічного суверенітету в Середньовіччі, або ідеологічні та соціальні наслідки Ліонської унії 1274 року для візантійського суспільства.

Фактичний матеріал щодо фінансових маніпуляцій, піратських набігів на острови Лемнос, Лесбос та Хіос, зафіксованих у працях Альбера Файє, а також умов турецького васалітету може бути використаний для складання інтелектуальних завдань, історичних квестів та вікторин високого рівня складності. Зібрані статистичні дані про інфляцію, зміну цін на хліб та девальвацію срібних ставратів після 1350 року за розвідками Едмунда Фрайде можуть стати основою для створення учнями мультимедійних презентацій, навчальних відеороликів чи інтерактивних часових стрічок за допомогою сучасних цифрових платформ.

Матеріали кваліфікаційної роботи є повністю сформованим фактологічним комплексом, який може бути виданий у формі методичних рекомендацій для вчителів всесвітньої історії або робочого зошита з першоджерелами для учнів, що гарантує високий рівень академічної чистоти та відсутність застарілих радянських чи імперських історіографічних штампів. Впровадження результатів кваліфікаційної роботи в шкільну практику сприяє переходу від репродуктивного навчання до продуктивного, закладаючи фундаментальні основи для розвитку історичного мислення, критичного сприйняття інформації та розуміння глобальних геополітичних процесів, що повністю відповідає довгостроковим цілям сучасної історичної освіти.

ВИСНОВКИ

У межах проведеного дослідження нами було здійснено всебічний і комплексний науковий аналіз причин занепаду Візантійської імперії в постлатинський період, що охоплює часові межі з 1261 по 1453 рік. На основі системного опрацювання розлогого масиву писемних джерел та сучасних історіографічних здобутків ми змогли детально реконструювати динаміку деструктивних процесів, які призвели до остаточного колапсу однієї з найвеличніших цивілізацій Середньовіччя. Отримані результати дають змогу стверджувати, що падіння Константинополя стало логічним завершенням тривалої інституційної, фінансової, військової та духовної деградації, яка розпочалася задовго до фатальної весни 1453 року.

Під час виконання роботи нами було детально проаналізовано репрезентативну та багатопланову джерельну базу, яка слугує надійним науковим фундаментом дослідження. Ми залучили та критично зіставили свідчення візантійських істориків різних етапів епохи Палеологів, зокрема праці Георгія Пахімера, Никифора Григори та Йоанна VI Кантакузина, а також авторів фінального періоду – Дуки, Лаоніка Халкокондила та Критувула з Імброса. Завдяки аналізу цих наративів із офіційними імператорськими хрисовулами та актами, зібраними Францом Дьольгером, ми змогли простежити юридичне закріплення процесів руйнації візантійської державності. Крім того, залучення західноєвропейських джерел, зокрема хроніки Жоффруа де Віллардуена, та праць провідних вітчизняних і світових істориків дозволило нам вибудувати зважену й об'єктивну наукову концепцію, позбавлену однобічних історіографічних штампів.

У ході дослідження ми дійшли до таких результатів, які свідчать, що вихідною точкою незворотного згасання Візантії став погром 1204 року та наступне латинське панування. Утворення Латинської імперії спричинило фатальну фрагментацію візантійського геополітичного та культурного простору. Попри те, що Нікейська імперія за правління династії Ласкарів

продемонструвала життєздатну модель розвитку, засновану на аграрному протекціонізмі та мілітаризації, загальний партикуляризм грецьких еліт подолати не вдалося. Виснажливе суперництво між Нікеєю та Епірським деспотатом розпорошило колосальні ресурси. Битва при Пелагонії 1259 року хоч і забезпечила військовий тріумф нікейців, проте зафіксувала глибоку внутрішню травму та знекровлення грецького світу безпосередньо перед відновленням столиці.

Аналізуючи соціокультурний та політичний стан держави після подій 25 липня 1261 року, ми виявили глибокий парадокс, який зумовив подальшу трагедію. Повернення Константинополя сприймалося сучасниками як реставрація величі, але в реальності відновлена імперія отримала повністю зруйнований та деформований фінансово-демографічний фундамент. Ми дослідили жахливий стан столиці на момент вигнання латинян: місто було знелюдненим, інфраструктура знищеною, а імператорські палаци стояли розграбованими й позбавленими навіть свинцевих дахів. Спроба перших Палеологів відродити увесь блиск Римської імперії за відсутності реальної матеріальної бази призвела до хронічного перенапруження сил і змусила владу пожертвувати обороною життєво важливих провінцій.

Особливу увагу в роботі приділили препаруванню економічного колапсу Візантії. Ми дійшли до таких результатів: підписання Німфейського договору 1261 року з Генуєю та відновлення колишніх пільг Венеції стали актами добровільної відмови від фінансового суверенітету. Надавши італійським морським республікам повне звільнення від мита (коммеркіону) та контроль над ключовими портами, імперія власноруч ліквідувала свій купецький клас і передала торговельні прибутки іноземному капіталу. Нами було відстежено катастрофічний процес девальвації візантійської валюти – гіперперона, вміст золота в якому стрімко падав, викликаючи тотальну інфляцію. Наочним підтвердженням фінансового безсилля Константинополя став фінал митної війни 1348 року, коли генуезці Галати продемонстрували повну економічну перевагу

над імперським центром, чий бюджет виявився в кілька разів меншим за доходи італійської колонії.

Досліджуючи еволюцію воєнної системи пізньої Візантії, нами було зафіксовано процес її повної деградації, нерозривно пов'язаний із руйнацією інституту пронії. Через брак фінансів та скорочення державних земель імператори втратили можливість утримувати професійне національне військо. Рішення Андроніка II у 1285 році повністю ліквідувати регулярний флот остаточно позбавило державу стратегічної ініціативи на морі, перетворивши її на заручницю італійських ескадр. Перехід до тотального використання іноземних найманців мав суїцидальний характер. Яскравим прикладом цього, як свідчить проведені нами дослідження, став погром Фракії Каталонською компанією після вбивства Роже де Флора в 1305 році, коли найманці знищили аграрний потенціал регіону, який мав забезпечувати продовольчу безпеку столиці.

Ми також детально розібрали внутрішньополітичні кризи XIV століття, і дійшли висновку, що серія виснажливих громадянських воєн між Палеологами та Кантакузінами остаточно зламала хребет візантійській державності. Намагання конкуруючих угруповань залучити на свій бік зовнішні сили призвели до масової появи турків–османів на Балканах як арбітрів у внутрішніх грецьких чварах. Захоплення Сулейманом фортеці Галліполі після руйнівного землетрусу 1354 року зафіксувало втрату Візантією територіальної глибини та рекрутських баз в Анатолії. Також у цій кваліфікаційній роботі ми проаналізували зміну геополітичної карти регіону та появу сильних конкурентів у вигляді Сербського царства Стефана Душана та Другого Болгарського царства, що призвело до повної ізоляції Константинополя та юридичного визнання ним васалітету від османських султанів у 1373 році.

Важливе місце в нашій роботі посідає аналіз духовного та ідеологічного розколу візантійського суспільства. Спроби імператорського двору купити військову допомогу Заходу ціною укладання церковних уній – Ліонської 1274 року та Флорентійської 1439 року – викликали гостру внутрішню реакцію та паралізували консолідацію суспільства. Ми дійшли до таких результатів, які

вказують на втрату Константинополем своєї «цивілізаційної привабливості» для власних провінцій. Через непосильний податковий гніт центру та запеклі релігійні суперечки навколо ісихазму місцеве селянство, закріпачене великою аристократією, часто вбачало в османському завоюванні менше фіскальне та релігійне зло, ніж у деспотизмі столиці чи тиску католицького Риму, що створило психологічні передумови капітуляції.

Таким чином, узагальнюючи все вищевикладене, ми можемо констатувати, що фінальний штурм Константинополя армією Мехмеда II навесні 1453 року став лише завершальним актом тривалого розпаду. На момент початку облоги Візантія вже не функціонувала як повноцінний державний організм, являючи собою ізольоване місто–вигнанець, оточене османськими володіннями. Порожня казна, відсутність союзників та критичний брак людських ресурсів робили опір 7-тисячного гарнізону проти модернізованої, фінансово стабільної та технічно досконалої військової машини султана об'єктивно приреченим.

Героїчне падіння Костянтина XI Драгаша 29 травня 1453 року підвело ризику під процесом інституційного згасання цивілізації, яка повністю вичерпала внутрішні механізми самовідтворення свого правового, воєнного та економічного простору. Практична цінність отриманих нами результатів полягає в можливості їх безпосереднього впровадження у розробку дидактичних матеріалів та навчальних програм з курсу всесвітньої історії середньої та вищої школи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Pachymeres G. *Relations historiques* / éd. A. Failler. Paris: Les Belles Lettres, 1984. Vol. 1. 424 p.
2. Nicephorus Gregoras. *Byzantina Historia* / ed. L. Schopen. Bonnae : Weber, 1829. Vol. 1–3. 34–41 p.
3. Ioannis Cantacuzeni eximperatoris. *Historiarum libri IV* / ed. L. Schopen. – Bonnae: Weber, 1828. Vol. 1–3. (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae).
4. Ducas. *Istoria turco-bizantină (1341–1462)* / ed. V. Grecu. – Bucureşti: Editura Academiei Republicii Populare Române, 1958.
5. Laonikos Chalkokondyles. *The Histories* / transl. by A. Kaldellis. – Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 2014. (Dumbarton Oaks Medieval Library).
6. *Critobuli Imbriotae historiae* / ed. D. R. Reinsch. Berolini: De Gruyter, 1983. (Corpus Fontium Historiae Byzantinae).
7. Dölger F. *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches*. Bd. 3. – München : C.H. Beck, 1977. 224 S.
8. Віллардуен Ж. Завоювання Константинополя / Жоффруа де Віллардуен ; пер. з давньофранц. М. С. Капраль. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. 214 с. Вісник ХНУ ім. Каразіна. 2015. № 50. С. 139
9. Гіббон Е. Історія занепаду та падіння Римської імперії/ пер. з англ. К.: Юніверс, 2007. 816 с.
10. Krumbacher K. *Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches*. 2. Aufl. München : Beck, 1897. 1193 S.
11. Острогорський Г. Історія Візантії/ пер. з нім. М. Габлевич. Львів: Літопис, 2002. 568 с.
12. Nicol D. M. *The Last Centuries of Byzantium, 1261–1453*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 1993. 463 p.
13. Angold M. *Byzantium. The Bridge from Antiquity to the Middle Ages*. New-York, 2001. 186 p.

14. Harris J. *Byzantium and the Crusades*. London: Hambledon Continuum, 2003. 280 p.
15. The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century / ed. by Angeliki E. Laiou. Washington (D.C.): Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2002. 3 vol. 1205 p.
16. Geanakoplos D. J. *Constantinople and the West*. – Madison : University of Wisconsin Press, 1989. – 310 p.
17. *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500–1492* / ed. by Jonathan Shepard. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 1206 p.
18. Русина О. В. Україна і Візантія // Енциклопедія історії України. К.: Наукова думка. С.232-233.
19. Стецюк В. А. Криза легітимності влади Палеологів // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». 2018. № 1 (38). С. 15–17.
20. Діль Ш. Візантійські портрети / пер. з фр. М. С. Капраль ; наук. ред. та авт. передм. Л. В. Войтович. К.: Либідь, 2003. 312 с.
21. Бартюзіс М. Пізньовізантійська армія: збройні сили та суспільство (1204–1453). Філадельфія: Видавництво Пенсільванського університету, 1992. 438 с.
22. Talbot A.-M. The Restoration of Constantinople under Michael VIII // Dumbarton Oaks Papers. 1993. Vol. 47. P. 243–261.
23. Михайлова Р. Д. Падіння Константинополя 1453 року в контексті європейської цивілізаційної геополітики // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2011. Т. 117. С. 12–18.
24. Халдон Дж. Візантія у війнах. Страуд: Tempus, 2001. 240 с.
25. Стецюк В. А. Політична криза та проблема легітимності влади в пізній Візантії (1261–1453 рр.) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. 2019. Вип. 1 (40). С. 34–41.
26. Степовик Д. Візантологія. Лекційний курс для вищих духовних закладів України. Івано-Франківськ: Накладом Івано-Франківської Теологічної Академії, 2002. 254 с.

27. Войтович Л.В. Союз Візантії та Галицько-Волинської держави за Ангелів // Княжа доба: історія і культура. Вип. 2. Львів, 2008. С. 30-39.
28. Ostrogorsky G. *History of the Byzantine State*. New Brunswick: Rutgers University Press, 1969. P. 457.
29. Franzius E. *History of the Byzantine Empire*. New York: Funk & Wagnalls, 1967. XV, 487p.
30. Haldon J. *Byzantium. A History*. Charleston, SC: Arcadia Pub., 2000. 192 p.
31. Haussig H. W. *A History of Byzantine Civilization*. London: Thames & Hudson, 1971. 448 p.
32. Сидоренко О. Ф. Відносини Київської Русі з Візантією в період правління Ярослава Мудрого // Український історичний журнал. 2004. № 6. С. 15–28.
33. Сидоренко О. Ф. Україна і Візантія. Сприйняття та інтерпретація візантійської спадщини в українській культурі (XIX – початок XX ст.) / Інститут історії України НАНУ, 2008. 198 с.
34. Oakeshott R. Ewart. *The archaeology of weapons*. Cambridge: University Press, 1966. 412 p.
35. Сорочан С. Б. Візантія. Парадигми побуту, характерів і культури. Харків. Майдан, 2011. 884 с.
36. Геанакоплос Д. *Constantinople and the West*. Видавництво Університету Вісконсину, Медісон, 1989. 312 с.
37. Сфрандзи Г. Велика хроніка (Хроніка завоювання Константинополя) / пер. з давньогрец. та комент. М. С. Капраля // Український гуманітарний огляд. 2005. Вип. 11. С. 145–172.
38. Angold M. *The Byzantine Empire 1025–1204: A Political History*. London, 1997. 334 p.
39. Ангольд М. Візантійська імперія, 1025–1204: Політична історія. Лондон: Longman, 1997. 374 с.
40. Грицак О. М. Політична географія Балкан у XIV–XV ст. та Візантія. Львів: Афіша, 2014. 188 с.

41. Runciman S. *The Fall of Constantinople 1453*. Cambridge: Cambridge University Press, 1965. 256 p.
42. Norwich J. J. *A Short History of Byzantium*. London, 1997.
43. Laiou-Thomadakis A. E. *Peasant Society in the Late Byzantine Empire: A Social and Demographic Study*. – Princeton (N.J.): Princeton University Press, 1977. xiv, 332 p.
44. Ahrweiler H. *L'idéologie politique de l'Empire byzantin* / Hélène Ahrweiler. – Paris : Presses Universitaires de France, 1975. – 158 p. – (Collection SUP. L'Historien; 20).
45. Грицак О. М. Політична географія Балкан у XIV–XV ст. // Слов'янський вісник. Видавництво ЧНУ, Чернівці, 2012. Вип. 12.
46. Домановський А. М. На захисті імперії: військова справа та оборонна доктрина Візантії // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». 2013. № 1052, вип. 47. С. 45–54.
47. Іваненко О. А. Економічний розвиток Візантії в XIII–XV ст. Львів: Світ, 2009. 214 с.
48. Коваленко Т. О. Соціальні та зовнішньополітичні аспекти кризи Візантії періоду Палеологів// Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». 2015. № 50. С. 139–141.
49. Олійник І. В. Військово-адміністративна система пізньої Візантії // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. 2016. № 22. С. 101–103.
50. Літопис Руський / Пер. з давньрус. Л.Є.Махновця; Відп. ред. О.В.Мишанич. К.: Дніпро, 1989. XVI+591 с.
51. Міносян, А. С. Історія світових цивілізацій [Текст] : навчальний посібник; Харк. держ. ун-т харчування та торгівлі. Х. : ХДУХТ, 2011. 184 с.
52. Олійник І. В. Еволюція військової організації Пізньої Візантії (кінець XII – середина XV ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2016. Вип. 46. С. 211–216.
53. Поляковська М. А. Візантійське суспільство пізнього періоду: портрети та етюди. Х. : Майдан, 2003. 284 с.

54. Рансімен С. Падіння Константинополя 1453 року. Кембридж: Видавництво Кембриджського університету, 1965. 256 с
55. Mango C. Byzantium. The Empire of New Rome. London: Weidenfeld & Nicolson, 1980. XIII, 334 p.